કુમાર

નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર અંક ભેગા છાપવામાં આવેલ છે.

સંસ્થાપક • સ્વ. રવિશંકર મ. રાવળ • આદ્યતંત્રી • સ્વ. બચુભાઇ રાવત

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું માસિક

વર્ષ ૬૨મું • અંક ૧૧-૧૨મો • નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૫ • સળંગ અંક ૭૪૩-૭૪

તંત્રી · બિહારીલાલ ટાં

વાત્સલ્ય

ફોટો-પોસ્ટરાઇઝેશન · જી. સી. પટેલ

બસ્તરનાં ભજનિકો (ચિત્રકાર•બી. પ્રભા)

'કુમાર'નું પ્રકાશન બંધ થયું નથી.

કપરા સંજોગોને કારણે મહિનાઓ સુધી 'કુમાર'નું પ્રકાશન ન થયું શકાયું તે બદલ અમે અત્યંત દિલગીર છીએ.

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ ૧૯૮૫ના ડિસેમ્બરમાં પૂરું થાય છે તેમને માટે તે વર્ષનો આ છેલ્લો અંક છે. પરંતુ જે લાંબા સમય સુધી 'કુમાર' બંધ રહ્યું તેને લક્ષમાં લઈ જેમનું લવાજમ ૧૯૮૬ની સાલમાં જે માસમાં પૂરું થાય છે તેમને ૧૯૮૭ની સાલના તે માસ સુધી, અને જેમણે ૧૯૮૬ના જાન્યુઆરીથી ગણીને લવાજમ આપેલું છે તેમનું લવાજમ ૧૯૮૭ના વર્ષ માટે ગણીને હવે પછીના અંકો મોકલવામાં આવશે.

'કુમાર'ને ટકાવી રાખવાના અમારા પ્રયાસો દરમિયાન ધૈર્ય દાખવવા બદલ સૌ જૂના ગ્રાહકોના અને 'કુમાર' બંધ થઈ ગયાની અફવાઓ છતાં તેના પ્રત્યેની લાગણીથી લાવજમ મોકલતા રહેલા સૌ જૂના-નવા ગ્રાહકોના અમે અત્યંત આભારી છીએ.

અમને શ્રધ્ધા છે કે 'કુમાર'ને ટકાવી રાખવાના અમારા પ્રયાસોમાં આપ સૌનો સાથ-સહકાર અમને મળતો રહેશે.

આભાર

અનિવાર્ય સંજોગો અને ખાસ તો કપરી આર્થિક સ્થિતિને કારણે છેલ્લા કેટલાક માસથી 'કુમાર'નું પ્રકાશન સ્થગિત થઈ ગયું તેનો અમને અત્યંત ખેદ છે.
આ સ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવાની અમારી મથામણો દરમિયાન 'કુમાર'ના ચાહકોએ ધૈર્ય દાખવીને જે સહકાર આપ્યો તે બદલ અમે
અત્યંત ઋણી છીએ.

અલબત્ત 'કુમાર'ની મુશ્કેલીઓનો હજી પૂરો અંત તો નથી જ આવ્યો, પણ આપ સૌના લાગણીભર્યા પ્રતિભાવોએ અમારી શ્રદ્ધા વધારી છે. અમને ખાતરી છે કે નવા ગ્રાહકો તથા જાહેરખબરો દ્વારા,એક યા બીજી રીતે 'કુમાર'ને આપનો સહકાર મળતો રહેશે.

આ અંક દ્વારા આપે એ પણ જોયું હશે કે તેનું મુદ્રણ પહેલાં કરતાં જુદી રીતે થએલું છે. નવી દિશામાં અમારું આ પ્રથમ સોપાન છે.પરિસ્થિતિના સુધરવા સાથે તેમાં ઉમેરણ કરતા જવાની અમારી આકાંક્ષા છે.

આ અંક સાથે કદાચ આપનું ૧૯૮૫નું લવાજમ પૂરું થતું હશે. અમને ખાતરી છે કે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહીને આપ 'કુમાર' સાથેનો સથવારો જારી રાખશો.

વર્ષ ૬૨મું અંક ૧૧-૧૨મો **કુમાર** નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૫

છે કોઈ ?

વસંત • સૉનેટ

છે કોઈ આ વળ પરે ચઢતા વળોને
હાથે કૂણા-કુશળ કૈંક શકે ઉકેલી?
આ આમળા પર ચઢાવત આમળાને
જીભે કૂણી-કુશળ બે કહી શબ્દ મેલી
ઊંચે બધી મમત-મન્યુની દુષ્ટ વાણી
લાવે કિનાર મઝધારથી નાવ તાણી?
કે આપણી મનુ અને મજનુની ન્યાત
જે નીકળેલ સદી-સોંસરવી પરાક્રમે
તેને હવે કબૂલવો પડશે પરાજય
સેતાનનો સકલ દેવગણો પરે જય?
આ આત્મહ્રાસ કરથી નિજના ક્રમક્રમે
આ એક સંસ્કૃતિ તણો વરવો સ્વઘાત!
એકાદ માત્ર તણખો ખરવાની વાર-
ને આપણો પછી ન કોઈ હવો ઉગાર!

જયન્ત પાઠક

*

આખર સુધી ગયા છે

ગઝલ

ફૂલોથી એકધારા પથ્થર સુધી ગયા છે,
ને એમ આ ચરણ પણ ઈશ્વર સુધી ગયા છે.
લ્યો જળમાં કુંજડીનાં પગલાં સમાં વમળ છે,
પાંખોના સરસરાટો અંબર સુધી ગયા છે.
એવું તે શું થયું કે સઘળું ગમી રહ્યું છે?
હર વૃક્ષ રંગભીનાં અવસર સુધી ગયા છે?
પલ્લવની પાલખીથી આવે પવન વતનનો,
તારા સગડ અચાનક પાદર સુધી ગયા છે.
ચડવું પડે તો છોને શમ્માની ચોખટો પર,
હમદર્દ ચાહનારા આખર સુધી ગયા છે.

દિલીપ જોશી

રાજસ્થાનનો અબુલ ફઝલ

મુહણોત નૈણસી

– હસમુખ વ્યાસ

રાજસ્થાનના મધ્યકાલીન રાજકીય ઇતિહાસને જાણવા-સમજવા માટે મુહણોત નૈણસીના ગ્રંથો મહત્ત્વની આધારભુત સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મારવાડ જેવા સમૃદ્ધ ને શક્તિસંપન્ન રાજ્યમાં પ્રશાસનિક અધિકારી અને દીવાન જેવા મહત્ત્વના હોદા ઉપર વર્ષો સુધી કાર્યરત આ વ્યક્તિમાં જેટલી રાજકીય, સામરિક અને આર્થિક સૂઝ તથા કુનેહ હતી તેટલી જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ હતી. આમ, બહુવિધ શક્તિ ધરાવતા મુહણોત નૈણસીનું જીવન અનેક રીતે આલેખનીય છે.

હિન્દુઓની ગોત્ર-પ્રથા મુજબ જે તે વંશમાં કોઇ શક્તિ-સંપન્ન સમર્થ પુરુષ થાય તો તેના નામ પરથી તેની પછીની પેઢી ઓળખાય છે. ઇસુની તેરમી સદીના અરસામાં મુહણોત નૈણસીના પૂર્વજોમાં, મારવાડના શાસક રાયપાલ રાઠોડના પુત્ર કન્હપાલના 'મોહન' નામના એક શક્તિશાળી ભાઇ થઇ ગયેલા. આ 'મોહન' (રાજસ્થાનીમાં 'મુહણ') પરથી તેમના વંશજો 'મુહણોત' તરીકે ખ્યાત થયા. (મોહન+ઉત = મોહનના પુત્ર અર્થાત વંશજ ઉત=પુત્ર, વંશજ.)

નૈણસીના પિતા જયમલ મારવાડના શાસક ગજસિંહના રાજ્યકાળમાં અનેક ઉચ્ચ હોદાઓ પર રહેલા. તેમણે બે વાર લગ્ન કરેલાં. પ્રથમ પત્ની વૈદ મહેતા લાલચંદની પુત્રી હતી, જેનાથી એમને નૈણસી, સુન્દરદાસ, આસકરણ અને નરસિંહદાસ નામે ચાર પુત્રો હતા. બીજી પત્ની સુહાગદેથી એમને જગમાલ નામનો એક પુત્ર હતો.

આમ નૈણસી જયમલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૬૭ ના માગસર સુદ ૪ (તા. ૯-૧૧-૧૬૧૦)ના રોજ થયલો. તેમના બાળપણ તેમજ શિક્ષા-દીક્ષા વિષે કંઇ પણ વિગત સાંપડતી નથી, તો પણ પિતા ઉચ્ચ રાજકીય વહીવટી અધિકારી હોઇ પુત્રનો એ રીતનો ઉછેર તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમ મળી હોય એમ માનવું અયુક્ત નહિ ગણાય. વળી, નૈણસીનું સમગ્ર જીવન પણ એવું જ , અર્થાત એક તાલીમબદ્ધ વ્યક્તિ તરીકેનું જોઇ શકાતું હોઇ ઉક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. નૈણસીની શિક્ષા અને યોગ્યતા મહારાજા ગજસિંહે પારખી લીધી અને ૨૭ વર્ષના એ યુવાનને એમણે રાજ્યની સેવામાં સમાવી લીધો.

એ સમયનો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ એટલે સતત સંઘર્ષ અને અણધાર્યા ફાટી નીકળતાં યુદ્ધોનો કાળ. એ સમયે અધિકારીમાં માત્ર વહીવટી કુશળતા જ નહિ, પણ સાથોસાથ સૈનિક-સામરિક સજ્જતા પણ એટલી જ આવશ્યક રહેતી. એક સૈનિક અધિકારી તરીકેના પ્રારંભકાળ દરમિયાન જ નૈણસીમાં તે શક્તિની યોગ્યતા જોઇ શકાય છે. મારવાડના એક ભાગ ફલોધીના બલોચોએ રાજસત્તા સામે જ્યારે બળવો કરી લૂટફાટ આદરી ત્યારે નૈણસીએ તેમના પર આક્રમણ કરી વિજય મેળવ્યો. આ જ રીતના અન્ય પરાક્રમોમાં માલાણીના રાડંદડાના રાજા મહેશદાસ મહેચાને હરાવી ત્યાં જોધપુરની સત્તાની સ્થાપના કરી તે યે નૈણસીના જીવનનું મહત્ત્વનું વિજય-કાર્ય માનવામાં આવે છે. જેસલમેર પાસેથી પોકરણ લઇ ત્યાં મારવાડનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યથી પ્રસન્ન થઇ મહારાજા જશવંતસિંહે નૈણસીને સરપાવ આપીને તેને પોકરણના થાણેદાર બનાવેલા. આમ, અનેક વિજયો મેળવી નૈણસીએ એક કુશળ સેનાપતિ તરીકેની પોતાની ક્ષમતા બતાવી હતી.

નૈણસીના સૈન્યકાર્યના એક ભાગ સમા એક મહત્ત્વના પ્રસંગને પણ અહીં નોંધી લઇએ. આ ઘટના એના અંગત જીવનને પણ સ્પર્શે છે. નૈણસીએ પણ બે લગ્ન કરેલાં. એક નારાયણદાસ ભંડારીની પુત્રી સાથે અને બીજા મહેતા ભીમરાજની પુત્રી સાથે. આ ઉપરાંત, બાડમેરના કામદાર કમાની પુત્રી કમલા સાથે તેની સગાઇ થયેલી, પરંતુ કમાએ તે લગ્ન થવા દીધા નહિ. આથી નૈણસીએ બાડમેર પર આક્રમણ કર્યું, ત્યાં લૂટ ચલાવી અને ત્યાંના મુખ્ય દરવાજાનાં બારણાં ઉતરાવીને તે વિજયચિહ્ન તરીકે જાલોર લઇ ગયેલા. 'બાંકીદાસ રી ખ્યાત'માં આ પ્રસંગ આપેલો છે.

મુઘલ બાદશાહ શાહજહાં પાસે મહારાજા જશવંતસિંહનું મહત્ત્વનું સ્થાન અને માન ગણાતું. પણ ઇ. ૧૬૫૮માં શાહજાદા ઔરંગઝેબ અને મુરાદે ગાદી માટે પિતા સામે બંડ કરેલું ત્યારે જશવંતસિંહને એ શાહજાદાઓ સામે લડવા જવું પડેલું અને તેમાં ઉજ્જૈન નજીક ધરમતપુર(પછીથી ફતેહાબાદ)માં તેમને પરાજય મળતાં બાદશાહ સમક્ષની એમની પ્રતિષ્ઠામાં ઓટ આવી ગઇ હતી. આના અનુસંધાને મહારાજા જશવંતસિંહે પોતાના રાજ્યમાં કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફારો કર્યા. આમાં એમણે દીવાન મિંયા ફરાસતને હટાવી તેના સ્થાને મુહણોત નૈણસીની નિમણૂક કરેલી, એટલું જ નહિ, પોતાના કુંવર પૃથ્વીસિંહના શિક્ષણ અને તાલીમની જવાબદારી પણ તેને સોંપી. આ ફેરફાર નૈણસીની શક્તિ અને યોગ્યતા દર્શાવવા પર્યાપ્ત ગણી શકાય. વળી, નૈણસીના નાના ભાઇ સુંદરદાસને પણ મહારાજાએ પોતાના (અંગત સચિવ જેવા) 'તન-દીવાન'ના પદે નિમણૂક આપી હતી. નૈણસીને રાજ્યમાં દીવાન જેવું સર્વોચ્ચ પદ મળ્યું એ જેમ તેના જીવનની ધન્ય ઘડી હતી તેમ એ એના દુર્ભાગ્યના કારણરૂપ પણ બન્યું હતું.

રાજ્યના પ્રમુખ વહીવટી અધિકારી 'દેશ-દીવાન'નો હોદો સંભાળ્યા બાદ નૈણસીએ સૌ પ્રથમ તો રાજ્યની આવક વધે તેવાં પગલાં લેવાનું શરૂ કર્યું. આ માટે તેમણે ભૂ-રાજસ્વ કર ઉઘરાવવાનું કડક પગલું લીધું, ગામ-જમીનની આકારણી આરંભી; કેટલાક મહત્ત્વના હોદાઓ પર પોતાના વિશ્વાસુ માણસો નીમીને

પોતે આરંભેલું કામ વ્યવસ્થિત ચાલે તેની જાત-દેખરેખ રાખવા માંડી. આ બધાં પગલાંથી રાજ્યની આવકમાં વૃદ્ધિ તો થઇ જ, પરંતુ અત્યાર સુધી મારવાડના રાજકારણમાં વગદાર ગણાતા કાયસ્થો અને બ્રાહ્મણો આનાથી નારાજ થયા. નૈણસીની વધતી જતી શક્તિથી તેઓ ખીજે ભરાયા, અને પરિણામે ધીમેધીમે આ લોકોએ નૈણસી વિરોધી ઝુંબેશ આદરી. મહારાજા જશવંતસિંહ સમક્ષ નૈણસીની સામે ફરિયાદો થવા લાગી. મહારાજાના કાનમાં આમ નૈણસી વિરુધ્ધ સતત ઝેર રેડાતું રહેતાં અંતે તેના પરિણામે મહારાજાએ એ બંને ભાઇઓને લાહોરમાં પોતાની સમક્ષ બોલાવી તેમને પદચ્યુત કરી તેને સ્થાને પંચોલી કેસરીસિંહ રામચંદોતની નિમણૂંક કરી, એટલું જ નહિ, બંને ભાઇઓને એક વર્ષ સુધી કેદમાં રાખ્યા અને પછી રાજકોષમાં એક લાખ રૂપિયા જમા કરાવવા કહ્યું. (જુઓ 'જોધપુર ખ્યાત' ભાગ-૧, પૃ. ૨૫૪-૫૫ તથા 'રાઠોડારી ખ્યાત' પૃ.૮૯.) પરંતુ સ્વમાની ભાઇઓએ મહારાજાની એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. એ પછી આ બંને ભાઇઓને જોધપુર લઇ જતાં માર્ગમાં ફૂલમરી ગામે તેમનાં મૃત્યુ થયાં. (તા. ૩-૮-૧૬૭૦) લાખ રૂપિયાની માગણીના અનુસંધાને નૈણસીએ મરતાં પૂર્વે એક રુક્કા ઉપર નીચેના બે દોહા લખ્યા હતા. (જુઓ બાલમુકુન્દ ખીચી સંપાદિત 'રાઠોડરી વંશાવલી')

'રાજા માંગે લાખ (સોં) લાખ લખારાં લાભસી;
તામ્બો દેણ તલાક, નરિયો સુંદર નૈણસી.'
'લાખ લખારો નીપજે (કે) વડ પીપડરી સાખ;
નરિયો સુન્દર નૈણસી, તામ્બો દેણ તલાક.'

આ ઉપરાંત નીચેનો એક અન્ય દોહો પણ મળે છે:

'લેખો પીપલ લાખ, લાખ લખારાં લાવસી;
તામ્બો દેણ તલાક, નરિયા સુંદર નૈણસી.'

નૈણસી અને તેના ભાઇનાં મૃત્યુ અંગે પણ બે મત પ્રવર્તે છે: એક મત પ્રમાણે એ બન્નેને મરાવી નાખ્યાનું કહેવાય છે. આના સમર્થનમાં નીચેની પંક્તિઓનો સંદર્ભ અપાય છે:

'કામથાં બામણાં તણૌ ડકહિ કરૈ,
મછરગુર નૈણસી સૂર મારે.'
'છત્રપતિ આપ ધણિયો ઈસૌ ઔરંગ તોર પડ ઔતડૈ ઊર;
મહારાજ જૈસા ક્યુ મારિજૈ, સૂરવર આભરણ નૈણસી સૂર.'

બીજો મત એવો પણ છે કે બન્ને ભાઇઓએ આત્મહત્યાં કરી પોતાની અવદશાનો અંત આણ્યો હતો.

આગળ નોંધ્યું તે પ્રમાણે નૈણસીએ પોતાના સગાઓને ઉચ્ચ સ્થાને નીમીને પક્ષપાત રાખ્યાનો આક્ષેપ તેના વિરોધીઓએ કરેલો, પણ તેમાં કંઇ તથ્ય હોવાનું જણાતું નથી. 'જોધપુર હુકૂમતરી બહી'માં સંવત ૧૭૧૪ થી ૨૯ દરમિયાન અપાયેલા પટ્ટાઓ(જાગીરો)ની જે યાદી આપી છે તેમાં નૈણસીના કોઇ સગાનો નામોલ્લેખ નથી એટલું જ નહિ, સમકાલીન કે પશ્ચાત આધારભૂત ગ્રંથોમાં પણ આવું કોઇ પ્રમાણ મળતું નથી. ખરેખર તો રાજ્યની આવક-વૃદ્ધિ અંગે કર-વસૂલાતમાં નૈણસીએ જે સખ્તાઇ કરેલી તે જ તેના વિરોધનું પ્રમુખ અને મહત્ત્વનું કારણ હોવાનો સંભવ છે.

લગભગ વીસ વર્ષો સુધી મારવાડ રાજ્યના ફલોધી, પોકરણ, બડનોર, મલારણા વગેરે વિભિન્ન પરગણાંઓના વહીવટદાર-હાકેમ તરીકેની નૈણસીની કારકિર્દી દરમિયાન પોતાની હકુમત નીચેનાં પરગણાંમાં શાન્તિ, વ્યવસ્થા, જમીન-સુધારણા ઇત્યાદિ લોકોપયોગી કાર્યોને નૈણસીએ પ્રાધાન્ય આપેલું. વીસ વર્ષના આ પ્રકારના બહોળા અનુભવ બાદ રાજ્યના પ્રમુખ વહીવટી અધિકારી - 'દેશ-દીવાન' તરીકેની પદવી મળતાં એણે પોતાના એ વ્યાપક અનુભવોનો યથોચિત ઉપયોગ કર્યો હોય એ સહજ છે. અલબત્ત, આ જ બાબત એના પતનનું નિમિત્ત બની એ પણ હકીકત છે!

એક ઇતિહાસકાર તરીકે મુહણોત નૈણસીનું મહત્ત્વનું પ્રદાન તેના બે ઇતિહાસગ્રંથો પરથી આંકી શકાય છે.

તેનો પ્રથમ ગ્રંથ 'મુંહતા નૈણસીરીખ્યાત' મુખ્યત્વે રાજસ્થાન અને તેની આસપાસના કચ્છ, કાઠિયાવાડ, માળવા, ગુજરાત વગેરેના ઇતિહાસ પરત્વે લખાયેલો વિગતપૂર્ણ ગ્રંથ છે. ઉક્ત પ્રદેશોનાં મહત્ત્વનાં રાજકુળો તેમજ તેઓની ગુહિલોત-ગોહિલ, સિસોદિયા, રાઠોડ, ચૌહાણ, પ્રતિહાર, સોલંકી ઇત્યાદિ વિભિન્ન શાખાઓ વિષે તેમાં વિસ્તારપૂર્વક ઇતિહાસ-સામગ્રી સંઘરાએલી છે. વળી, તેમાં આ બધા પ્રદેશોની માનવ-ભૂગોળ વિષે પણ વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. નૈણસીએ આ માટે પોતાની ૩૩ વર્ષની વયથી માહિતી એકત્ર કરવા માંડેલી. વળી, 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત' એ સૂત્રને અનુસરી નૈણસીએ પ્રાપ્ત વિગતના આધાર-સ્રોત પણ તેમાં દર્શાવ્યા છે, જે એક સજગ ઇતિહાસકારનું સૂચક ગણી શકાય. પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદામાં તે તમામની યાદી આપવી શક્ય નથી, પણ ઇ. ૧૬૪૩ થી લગભગ ૧૬૬૬ સુધી 'ખ્યાત'નું સતત સંકલન-લેખન કરતા રહેલા નૈણસીને મહારાજા દ્વારા પદચ્યુત કરાતાં અને અંતત: જીવનનો અંત આવતાં 'ખ્યાત' અપૂર્ણ રહી જવા પામી એ એક કમનસીબ ઘટના છે.

'મારવાડરા પરગનાંરી વિગત' એ નૈણસીનો એવો જ મહત્ત્વનો બીજો ગ્રંથ. તેમાં મૂળત: મારવાડના પ્રત્યેક પરગણાની સર્વગ્રાહી માહિતી આપવાની તેની યોજના હતી. 'દેશદીવાન' બન્યા બાદ તુરતથી જ એણે આ માટે વિગતો સંકલિત કરવાનો આરંભ કરી દીધેલો, અને ઇ. ૧૬૬૪ સુધીમાં તો જોધપુર, જૈતારણા, મેડતા, ફલોધી, સોજત, અને સિવાલા, એ છ પરગણાં વિષેનું લેખનકાર્ય પણ પૂરું કરી દીધેલું. સાતમા પોકરણ પરગણા વિષે લખવાનું શરૂ કરેલું ત્યાં તેને બંદી બનાવતાં એ અપૂર્ણ રહ્યું. આ પરગણાંઓનો પૂર્વ ઇતિહાસ લખવા સારુ નૈણસીએ અનેક વંશાવલીઓ, પુરાણાદિ ગ્રંથો, પ્રાચીન વહીઓ, પટ્ટો, તામ્રપત્રો ઇત્યાદિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કર્યો હતો. પરગણાંઓનો રાજકીય ઇતિહાસ આપવા ઉપરાંત એણે આ પ્રત્યેક પરગણાનાં ગામોનું સર્વેક્ષણ કરી-કરાવી તે અંગે પણ પ્રાપ્ત સામગ્રી પૂરી પાડી હોઇ પ્રસ્તુત ગ્રંથ એક જાતનો સર્વસંગ્રહ કે 'ગૅઝેટીઅર'

(અનુસંધાન પૃ. ૧૮૩ પર)

સત્યજીત રાયની એક રહસ્યકથા

'શો વિચાર કરો છો, 'ફેલુબાબુ?'

રહસ્ય અને રોમાંચક નવલકથાકાર લાલમોહન ગાંગુલી ઉર્ફે 'જટાયુ'એ પૂછયું. રવિવારે સવારે બાલિગંજના અમારા ઘરના બેઠકખંડમાં અમે ત્રણ જણા બેઠા હતા. હમેશની જેમ લાલમોહનબાબુ પોતાના ગડપારના રહેઠાણેથી ગપસપ કરવા અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. થોડીવાર પહેલાં જ વરસાદનું ઝાપટું પડી ગયું હતું, પણ અત્યારે તો મજાનો તડકો નીકળ્યો હતો. રવિવારે લોડ-શેડિંગ નથી હોતું તેથી અમારો આ પંખો પુરજોશમાં ફરી રહ્યો હતો.

'તમારી નવી નવલકથાનો વિચાર કરું છું.' ફેલુદાએ જવાબ આપ્યો.

આ નવા વર્ષમાં જટાયુની 'અતલાન્તિક આતંક' નામની નવી નવલકથા પ્રકટ થઇ છે, અને આજ ચાર દિવસમાં એની સાડાચાર હજાર નકલ તો વેચાઇ ગઇ છે.

'પણ એ પુસ્તકમાં તમારા જેવા માટે વિચારનો ખોરાક હશે એવી તો ખબર નહોતી, મોશાય.'

'ના, એવી જાતનો વિચાર નથી કરતો.'

'તો પછી ?'

'હું વિચારતો હતો કે તમારી રહસ્યકથામાં ગમે તેટલા ગપાષ્ટક ભલેને હોય, પણ કેવળ મસાલા કે નિપુણતાના જોરે એ વેચાય છે એટલું જ નહિ, એમાંથી રીતસરની કમાણી થાય છે....'

લાલમોહનબાબુ ગદ્ગદ થઇ કંઇ બોલે તે પહેલાં જ ફેલુદાએ વાક્ય પુરું કર્યું, 'એટલે વિચાર કરતો હતો કે તમારા વડવાઓમાં કોઇ લેખક-બેખક હતું કે!'

સાચું કહું તો અમે લાલમોહનબાબુના બાપદાદા વિષે કંઇ જ જાણતા નહોતા. એમણે લગ્ન નથી કર્યાં અને એમનાં માતાપિતા વર્ષોથી ગુજરી ગયાં છે એટલી અમને ખબર હતી. એથી વધુ એમણે અમને કહ્યું નથી, અને અમેય તેમને પૂછયું નથી.

લાલમોહનબાબુ કહે, 'પાંચ-સાત પેઢી પહેલાંની વાતની તો મને પણ ખબર નથી કે તેમાં કોઇ વાર્તાકાર હતું કે નહિ, પણ છેલ્લી બેત્રણ પેઢીમાં તો કોઇ નહોતું એટલું કહી શકું.'

'તમારા પિતાજીને બીજા ભાઇઓ હતા?'

'થ્રી બ્રધર્સ – ત્રણ ભાઇઓ હતા. તેમાંના વચેટ મારા પિતાજી. મારા મોટા કાકા મોહિનીમોહન હોમીઓપૅથ દાક્તર હતા. નાનપણમાં એમણે મને આરનિકા રાસટક્સ બેલાડોના પલ્સેટિલા વગેરે કેટલીય દવા ખવરાવી છે તેનો સુમાર નથી. ગ્રેટ ગ્રાંડફાધર– વડદાદા લલિતમોહન પેપર-મર્ચન્ટ હતા. 'એલ એમ. ગાંગુલી ઍન્ડ સન્સ'ની દુકાન હજી હમણાં સુધી હતી. ધીક્તો ધંધો હતો. ગડપારનું અમારું ઘર એ એસ.એમ.એ જ બંધાવ્યું હતું. દાદાજી અને બાપુજી પણ એ જ ધંધામાં હતા. પછી બાપુજી જીવતા હતા ત્યાં સુધી એમણે ધંધો સંભાળ્યો. બાવનમાં એ ગયા. એ પછી તો એમ જ ને ! થોડો સમય તો એસ. એમ. ગાંગુલી ઍન્ડ સન્સનું નામ ચાલ્યું, પણ પછી માલિક બદલાઇ ગયા.'

'અને તમારા નાના કાકા ? તેઓ એ ધંધામાં નહોતા જોડાયા ?'

'નો સર, નાના કાકા દુર્ગામોહનને તો મેં મારા જન્મ પછી ઘણા વખતે જોયેલા. મારો જન્મ છત્રીસમાં. દુર્ગામોહન ઓગણત્રીસમાં ક્રાંતિકારીઓના દળમાં જોડાએલા. ખુલનાના આસિસ્ટંટ કમિશનર ટર્નબુલ સાહેબને ગોળી મારી એમની ચિબુક ઉડાવી દીધેલી.'

'પછી ?'

'પછી ફરાર, લાપત્તા. પોલીસ એમને પકડી ન શકી. મને લાગે છે કે મારામાં ઍડવેન્ચર તરફનું આકર્ષણ છે તે નાનાકાકા તરફથી જ ઊતરી આવ્યું છે.'

'પછી તેઓ કદી પાછા આવ્યા નથી?'

'આવેલા એકવાર. સ્વરાજ મલ્યા પછી ઓગણપચાસમાં. ત્યારે હું થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડમાં ભણતો હતો. નાનાકાકાને ત્યારે પહેલી વાર મળ્યો, અને છેલ્લી વાર પણ. પરંતુ ત્યારે મેં જેમને જોયા એ અગ્નિયુગના નાનાકાકા દુર્ગામોહન ગાંગુલી નહોતા. એકદમ બદલાઇ ગયેલા. કયાં એ ક્રાંતિકાળના પિસ્તોલધારી, અને કયાં આ સરળ સાત્વિક પુરુષ ! એકાદ મહિનો રહીને પછી ચાલ્યા ગયા. મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી તેઓ ક્યાંક જંગલમાં લાકડાંનો ધંધો કરવા ગયેલા.'

'તેઓ પરણેલા ખરા ?'

'ના. તેઓ પરણ્યા નહોતા.'

'પણ તમારા સગા ભાઇબેન કે મોટાકાકાનાં સંતાન ખરાં?'

'મારે એક સગી મોટી બહેન છે. બનેવી ધનબાદમાં રેલવેમાં નોકરી કરે છે. મોટાકાકાને એકેય પુત્ર નથી, પણ ત્રણ પુત્રીઓ છે. ભારતમાં જુદેજુદે સ્થળે એ ત્રણે સાસરે છે. વિજ્યાદશમીએ અભિનંદનનું એક કાર્ડ આવે, બસ. જે ગણો તે આ સગાં – સંબંધી. પણ જુઓને ફેલુબાબુ ! તમારી અને તપેશની સાથે આમ તો કોઇ સગપણ નથી, છતાં કેવો જીવ મળી ગયો છે !'

પછી લાલમોહનબાબુને અટકવું પડયું, કેમકે બારણે ટકોરા પડી રહ્યાં હતા. કોણ હશે તેનો ખ્યાલ હતો જ. કારણ એમની સાથે ટેલિફોન ઉપર સાડા નવ વાગ્યાની એપૉઇન્ટમેન્ટ નક્કી થયેલી હતી, અને અત્યારે નવ ને તેત્રીસ મિનિટ થઇ હતી.

આવનાર સજજનનું નામ હતું ઉમાશંકર પુરી. ટેલિફોન પર એમણે કહેલું. અત્યારે એમને જોયા. મધ્યમ ઊંચાઇ, બેવડો બાંધો. હેન્ડલૂમનો ઘી રંગનો સ્યૂટ પહેર્યો હતો. દાઢીમૂછ સાફ, માથાના વાળ કાળા અને સફેદનું મિશ્રણ અને જમણી બાજુ સેંથી. આ જમણી તરફની સેંથી જોતાં ખબર નહીં કેમ, પણ મને એ જરા અડવું લાગે છે. મનમાં લાગે કે જાણે હું એ ચહેરો અરીસામાં જોઉ છું. સેંકડે ભાગ્યે જ એકાદ-બે જણ જમણી તરફ સેંથી પાડતું હશે. આનું શું કારણ હશે તે પૂછો તો હું નહિ કહી શકું.

ઉપાધ્યાયનું લૉકેટ

અનુવાદક • **સુકન્યા ઝવેરી**

'તમારે બહુ ઉતાવળે આવવું પડયું હોય તેમ લાગે છે.' પોતાની ઓળખ આપી સજ્જન ખુરશી ઉપર બેઠા કે ફેલુદાએ કહ્યું.

'હા. પણ......' આશ્ચર્યથી ભવાં ઊંચાં ચડાવતાં ઉમાશંકર બોલી ઊઠયા, 'પણ એની તમને કેવી રીતે ખબર પડી?'

'તમારા ડાબા હાથના બધા નખ તમે નેલકટરથી કાપ્યા છે, જેમાંનો એક નખ હજી તમારા કોટના ખિસ્સાની કિનાર ઉપર લાગેલો છે; અને જમણા હાથના બે નખ પછી બાકીના...'

'અરે ! વાત જ ન કરશો,' મિ. પુરી બોલ્યા, 'એ જ વખતે એક ટ્રંકકૉલ આવ્યો, અને વાત પૂરી કરી એટલામાં તમારી સાથેની મુલાકાતનો સમય થઇ ગયો હતો, એટલે...'

'જવા દો એ વાત. હવે કહો, તમને હું શી રીતે મદદ કરી શકું ?'

મિ. પુરીએ ગંભીર બની પોતાની જાતને સંભાળી લીધી અને પછી બોલ્યા,'મિસ્ટર મિતર, હું ભારતના બીજે છેડે રહું છું. ભગવાનગઢના રાજા પાસેથી મેં તમારું નામ સાંભળ્યું હતું, નામ જ નહિ, વખાણ પણ. અને એથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું.'

'એ માટે હું ગર્વ અનુભવું છું.'

'હવે વાત એમ છે કે...' મિ. પુરી અટકયા. એમના ચહેરા ઉપર દ્વિધા વરતાઇ. પળભર અટકી એ બોલ્યા,'મને ડર છે કે એકાદ દુર્ઘટના બનવાની છે, અને એ ન બને તે માટે હું તમારી મદદ ચાહું છું. મળશેને?'

દરમિયાન ફેલુદાએ મિ. પુરીને ઑફર કરીને પોતે એક ચારમિનાર પેટાવી, ઊંડો કશ લઇને ધુમાડો છોડતાં બોલ્યા, 'તમે કઇ ઘટના કે દુર્ઘટનાની વાત કરો છો એ જાણ્યા વિના, હું મારો મત ન આપી શકું.'

એ જ વખતે શ્રીનાથ ચા-નાસ્તો લઇ આવ્યો એટલે વાત જરા થંભી ગઇ. પછી પ્લેટમાંથી એક બિસ્કિટ લેતાં મિ. પુરી બોલ્યા, 'તમે રૂપનારાણ સ્ટેટનું નામ સાંભળ્યું છે?'

'નામ તો જાણીતું લાગે છે' ફેલુદા બોલ્યા, 'ઉત્તરપ્રદેશમાં છે, ખરું?'

'બરાબર. અલીગઢથી નેવું કિલોમીટર પશ્ચિમે. હું જે વાત કરું છું એ લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની છે. ત્યારે ત્યાં ચંદ્રદેવસિંહ રાજા હતા. હું હતો એસ્ટેટ-મૅનેજર. ભારત સ્વતંત્ર થઇ ગયું હોવા છતાં ત્યારે આ બધાં નૅટિવ સ્ટેટ્સ પર ખાસ કોઇ દબાણ આવ્યું નહોતું. રાજાઓ ત્યારે રાજા હતા. ચંદ્રદેવની વય ત્યારે ચોપન વર્ષની, પણ ત્યારે યે હજી સિંહ જેવા હતા. શિકાર કરતા, ટેનિસ અને પોલો પણ ખેલતા. પ્રૌઢત્વનું કોઇ ચિહ્ન કે લક્ષણ નહિ. વચ્ચેવચ્ચે એમને એક બિમારી સતાવતી. પણ એ અચાનક ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરશે એવો તો કોઇનેય ખ્યાલ નહિ. એ હતી દમની તકલીફ. હું તમને સમજાવી ન શકું એવું ઉગ્ર રૂપ એ દમે એકાએક લીધું, અને એ જુવાનજોધ જેવા આદમીને છ મહિનામાં તો હાડપિંજર જેવા કરી દીધા. દમનું આવું રૂપ તો મેં પહેલી વાર ત્યારે જ જોયું. કોઇ દવા કારગત નીવડી નહિ. ક્વચિત બે-એક દિવસ કંઇક સારું થયું લાગે, પણ પછી પાછું એનું એ જ.

'એવામાં ખબર પડી કે હરદ્વારમાં ભવાની ઉપાધ્યાય નામના એક સજ્જન છે તેઓ દમની રામબાણ દવા જાણે છે. અનેક રોગીઓને એમણે સંપૂર્ણ સાજા કરી દીધા છે.

'હું પોતે જ હરદ્વાર ગયો. એમનું સરનામું તો નહોતું, પણ બહુ સુખ્યાત સજ્જન હોઇ ભાળ મેળવવી મુશ્કેલ ન હતી. અનેક લોકો ત્યાં એમને ઓળખતા. સીધાસાદા માણસ, એક નાનકડા મકાનમાં રહેતાં. બહુ સારી રીતે એમણે મને આવકાર્યો. રાજાસાહેબના દર્દ વિષે મને વિગતે બધું પૂછી લીધું, અને પછી મારી સાથે જ આવવા તૈયાર થઇ ગયા. કહે, ચાલો, હું રાજાસાહેબની દવા કરીશ. સાજા થવાના હશે તો દસ દિવસમાં થઇ જશે, નહિતર નહિ થાય. દસ દિવસ હું ત્યાં રોકાઇશ. જો દવા કારગત નહિ નીવડે તો હું એક પૈસો નહિ લઉં.

'અને મિ. મિતર, તમે કદાચ નહિ માનો; પણ દસેય નહિ કે સાતેય નહિ, ફક્ત ત્રણ જ દિવસમાં તો રાજાસાહેબને આરામ થઇ ગયો. નજરે ન જોયું હોય તો આવું બની શકે એમ માન્યામાં ન આવે ! અને ઉપાધ્યાયે કેટલી ફી માગી હશે એ કલ્પી શકો છો ? ફક્ત પચાસ રૂપિયા.

'રાજાસાહેબે તો જાણે એ સાંભળ્યું જ નહિ. કહે, મને મરતો બચાવીને નવી જિંદગી આપી અને એની કિંમત પચાસ રૂપિયા જ !?

'એક વાત કહી દઉં, મિ. મિતર, કે રાજાસાહેબ બહુ તરંગી માણસ હતા. એમનો શોક, એમનો આનંદ, એમનો ક્રોધ કે એમની કૃપા બધું સાધારણ માણસ કરતાં એમનામાં ઘણું વધુ માત્રામાં. પચાસ રૂપિયાના બદલે એમણે ઉપાધ્યાયને બાલગોપાલની કોતરણીવાળું સોનાનું રત્નજડિત એક લૉકેટ ભેટ આપ્યું. ત્રણેક ઈંચ લાંબું એ લૉકેટ તેઓ કોઇ ખાસ પ્રસંગે મોતીના હાર સાથે પહેરતા. એ સમયે પણ એની કિંમત પાંચ-સાત લાખ રૂપિયા જેટલી અંકાતી હતી.'

મિ. પુરી જરા અટકયા કે ફેલુદાએ પૂછયું, 'ઉપાધ્યાયે લૉકેટ સ્વીકાર્યું ખરું?'

'એ જ કહું છું. ઉપાધ્યાયે કહેલું કે, હું સીધોસાદો માણસ. અને આવી મુસિબતમાં શા માટે નાખો છો ? આવી મોંઘી જણસ મારી પાસે હોઇ શકે એવું કોઇ કઇ રીતે માનશે? ઉલટું બધાં એમ જ માનશે કે મેં એ ક્યાંકથી તફડાવ્યું હશે.

'રાજાસાહેબ કહે કે, કોઇને જણાવવાની શી જરૂર છે ? આપણે આ વાતનો ઢંઢેરો પીટવો નથી. અને જો કોઇ લૉકેટ વિષે જાણે તો એને ખાતરી કરાવવા હું સીલમહોરવાળો એક

પત્ર લખી આપું છું કે આ લૉકેટ મેં તમને પારિતોષિક રૂપે આપ્યું છે. એ પછી કોઇને કંઇ શંકા કરવાપણું નહિ રહે.

'આમ ઉપાધ્યાયના મનનું સમાધાન થતાં પછી એમણે એ ભેટ સ્વીકારી લીધી.'

'એટલે તમે, રાજાસાહેબ અને ઉપાધ્યાય, આ ત્રણ સિવાય બીજું કોઇ આ ભેટ વિષે જાણે છે?'

'રાજાસાહેબે પોતે કોઇને કહ્યું હોય તો મને જાણ નથી. બાકી રાજાસાહેબ ઉપરાંત, રાણીસાહેબ, બે રાજકુમાર-સૂરજ અને પવનને પણ ખબર હતી. મોટો કુંવર સૂરજ તો બહુ સદ્‌ગુણી છે, રાજપરિવારમાં એવો સારો માણસ શોધ્યો ન જડે. એ વખતે એની ઉંમર બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષની હશે. નાના કુંવર પવનની વય ત્યારે પંદરેકની હતી. આ સિવાય મારી પત્ની અને મારા પુત્ર દેવીશંકરને પણ તેની જાણ હતી. જો કે દેવીશંકર તો ત્યારે પાંચ-છ વર્ષનો હતો. બસ, આટલા જણ ઉપરાંત બીજા કોઇને આ અંગે જાણ નથી. અને મિ. મિતર, તમે તો છાપાંવાળાઓને જાણો છો. એમને જો જરા સરખી યે ગંધ આવે તો વાતને છાપાંઓમાં ચગાવે જ, પરંતુ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન છાપામાં આવું કંઇ પ્રકટ થયું નથી.'

'હા, એ ખરું છે.' ફેલુદા બોલ્યા, 'મતલબ, આ વાતની ગુપ્તતા તો બરાબર જળવાઇ છે.'

'હવે હું વર્તમાન પર આવું.' મિ. પુરીએ પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું, 'રાજા ચંદ્રદેવસિંહ તે પછી બાર વર્ષ જીવ્યા. એમના પછી મોટાકુંવર સૂરજદેવ રાજા થયા. અલબત્ત, એ સમયે 'રાજા' શબ્દનું ચલણ નીકળી ગયું હતું. એટલે એ જાગીરના 'માલિક' બન્યા એમ કહી શકીએ.'

'એ સમયે પણ તમે જ એસ્ટેટ-મૅનેજરના પદ પર હતા?' ફેલુદાએ પૂછયું.

'જી હા. રૂપનારાણગઢના ઉત્કર્ષ માટે ત્યારે યે હું જીવજાનથી કોશિશ કરતો હતો. પણ મુસીબત એ હતી કે સૂરજદેવને આ બધી બાબતોમાં ઉત્સાહ જ નથી. એમનો શૉખ પુસ્તકોનો. દિવસમાં સોળ-સોળ કલાક એ પોતાની લાયબ્રેરીમાં જ પડયા રહે. મારા એકલાથી કેટલે પહોંચી વળાય? ધીરે ધીરે એસ્ટેટની હાલત કથળવા માંડી.'

'તમારો પુત્ર પણ આ દરમિયાન હવે તો ખાસ્સો મોટો થઇ ગયો હશે !'

'હા. જો કે દેવીને મેં પહેલેથી જ અલીગઢ ભણવા મોકલી દીધેલો. એ પછી તે રૂપનારાણગઢ આવ્યો જ નહિ. દિલ્હીમાં એણે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો છે.'

'તમારે આ એક જ પુત્ર છે, ખરું?'

'હા. એ તો ઠીક. પણ હવે મને ઘણીવાર મનમાં થાય છે કે આ મૅનેજરપણું છોડી દઇ મારા વતન મુરાદાબાદ જઇને રહું, પરંતુ માયા છૂટતી નથી.' મિ. પુરી ખિસ્સામાંથી એક ચીરૂટ કાઢીને પેટાવતા બોલ્યા. 'હવે હું મૂળ મુદ્દા પર આવું. તમે કંટાળ્યા હો તો માફી માગું છું.' પછી આગળ કહે:

'સાત દિવસ પહેલાં, એટલે કે સત્યાવીશ એપ્રિલે શનિવારે રૂપનારાણગઢના નાનાકુંવર પવનદેવસિંહ અચાનક મારી પાસે આવ્યા, અને લાગલા જ એમના પિતા એટલે કે રાજાસાહેબનો દમ જેમણે મટાડયો હતો તેમનું નામ તથા હરદ્વારનું તેમનું સરનામું માગ્યું.

'સ્વાભાવિક જ મેં કોઇ માંદું છે કે શું તેમ પૂછયું તો કહે કે કોઇ બિમાર માટે નહિ, પરંતુ પોતે એક ટીવી ફિલ્મ તૈયાર કરવા ઇચ્છે તે માટે તેની જરૂર છે.

'પવનને ફોટોગ્રાફીનો શૉખ છે તે તો હું જાણતો હતો, પણ ટીવી માટેની ફિલ્મના એના રસની મને ખબર નહોતી. મેં પૂછયું, કેમ ? તમારી ફિલ્મમાં એ સજ્જનને પણ દર્શાવવા છે?'

'હા, એટલું જ નહિ પિતાજીએ એમને જે લૉકેટ આપેલું તે પણ બતાવવા માગું છું. એકાદ બિમારી મટાડવાના બદલામાં આટલી મૂલ્યવાન બક્ષિશ કોઇને ક્યાંય મળી હોય એવું મારી જાણમાં નથી.'

'ત્યારે મેં પવનને કહ્યું કે, ઉપાધ્યાય પોતે આ બક્ષીસની વાત કોઇને જણાવવા માગતા નથી.'

'હા. પણ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં એક માણસ જે કંઇ બોલ્યા હોય તે આજ પણ એમ જ કહેશે એમ માની લેવાને કોઇ કારણ નથી. લોકોને જાતજાતની માહિતી આપવી એ ટેલિવિઝનનું એક મુખ્ય કામ છે. તમે મને સરનામું આપો. એમને મનાવી લેવાનું કામ મારું.'

'શું થાય ? ન છૂટકે મારે ઉપાધ્યાયનું સરનામું આપવું પડયું. આભાર માની એ ચાલ્યો ગયો.'

'ઉપાધ્યાયની ઉંમર અત્યારે લગભગ કેટલી હશે ? ફેલુદાએ પૂછયું.

'સિત્તેર-બોંત્તેર જેટલી તો હશે જ. રૂપનારાણગઢ આવેલા ત્યારે એ જુવાની તો વટાવી ગયેલા.'

ફેલુદા થોડીવાર તો ઉમાશંકર સામે વેધક નજરે તાકી રહ્યા. પછી પૂછયું, 'તમે શું માત્ર આ વાતની ગુપ્તતા માટે જ ચિંતિત છો ? '

માથું ધુણાવી મિ. પુરી બોલ્યા, 'ના, મિ. મિતર. તમારું અનુમાન જો કે ખોટું નથી, પણ એટલી જ વાત હોત તો હું તમારી પાસે ન આવત. મને ડર તો પેલા લૉકેટનો છે. ટીવી-ચિત્ર ઉતારવાનો પવનનો આ નવો શૉખ અતિશય ખર્ચાળ છે એ તો તમે જાણતા જ હશો. પવનને કોઇ ખાસ આવક છે કે નહિ તે તો હું નથી જાણતો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે એ એક લૉકેટ એની નાણાંની સમસ્યા દૂર કરી દઇ શકે.'

'પણ એ લૉકેટ હાથ કરવા તો એણે ખોટે માર્ગે જવું પડે.'

'એ તો ખરું.'

'આ પવન છોકરો કેવો?'

'બાપના ગુણ-અવગુણ બંને એનામાં ઊતર્યા છે. એમાં એક છે લાપરવાહી. એ પોતે એક અચ્છા ખેલાડી છે. ફોટોગ્રાફી પણ સારી જાણે છે. જુગારની લત પણ ખરી જ. જો કે

લઘુકથા

ફૂલને ફૂટે વાચા

રમેશ પટેલ

લગ્નના બે જ મહિનામાં મેં એ જોઇ લીધું હતું. મલ્લિકા એનાં મમ્મીથી સાવ જૂદી પડતી હતી. મમ્મીના ફ્લૅટની તો બંને બાલ્કની ફૂલછોડનાં કૂંડાંઓથી ભરેલી રહેતી. વળી , રોજ અવનવા ફેરફારો થયે જાય, આઉટ ઑફ ફૅશન થયેલો છોડ દૂર કરાય, અને એની જગ્યાએ નવો ગોઠવાય. એમ એનાં મમ્મી થાકતાં જ નહોતાં. જાણે એ છોડવાઓ પર લીલાશ જ એમની નસોમાંથી વહી આવતી હતી, જ્યારે અહીં અમારા ફ્લૅટની બાલ્કનીમાં તો મલ્લિકાએ આવ્યાં ભેગાં જ જૂનાં અને પસ્તીનાં ખાનાં બહાર લાવી ગોઠવી દીધાં હતાં. એ સિવાય પણ એણે બધું બહાર લાવી ખડકવા માંડયું હતું. અને એમ કરતાં એ કહ્યા કરતી, 'તમે લોકોએ બહાર રાખવાની ચીજોને દીવાનખંડમાં રાખી મૂકીને હવા બગાડી નાંખી છે, આખા ઘરની !'

હું એ બધું જોયા કરતો. અને થયાં કરતું કે માના થોડાઘણાં ગુણ તો દીકરીમાં આવે જ. પણ એમાંનું કયાં કશું આનામાં છે ? કયાં એક સોફિસ્ટિકેટેડ મહિલા ફાલ્ગુની દેસાઇ અને કયાં એમની આ ડૉટર ! જેનું એક ઘરરખુ ગૃહિણીથી આગળ વધી બીજું કોઇ સ્વપ્ન જ નથી. છતાં મેં શરૂઆતમાં તો એને એની રીતે જ વર્તવા દેવાનું યોગ્ય માનેલું.

એમને એમ એનો મા બનવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. એટલે સીમંત ભરીને પિયર મોકલતાં બાએ એને અનેક સૂચનાઓ આપી ત્યારે એણે મરકમરક હસ્યા કર્યું. પછી મને કાનમાં કહેતી ગઇ, 'મારું ઘર પાછું વીંખી ના નાખશો ! કેવું વ્યવસ્થિત કર્યું છે મેં ?'

એ વખતે તો મેં એને નારાજ નહોતી કરી. પણ પછી એ પાછી આવી ત્યાં સુધીમાં એની આંખો ખોલવા થઇને મારે જોઇતું હતું એવું ઘર સજાવી લીધું હતું. એમાં પહેલું કામ બાલ્કનીને કૂંડાંઓથી ભરી દેવાનું કર્યું હતું. ભલે એને પણ ભાન થતું કે મેં એની પર પસંદ ઉતારતાં એનાં પિયરિયાંની રહેણી-કરણીનું પણ થોડું મૂલ્ય આંકયું હતું.

પણ એણે આવીને જોયું ત્યારે મેં નહિ ધારેલો જ પ્રત્યાઘાત આપ્યો. દુઝતી આંખે એ બોલી:

'અમિત ! તમે ઇચ્છો છો કે આપણી આ બેબી, કાલે આ સોફા ઉપર બેઠી બેઠી પેલું કૂંડું બનીને અવતરવાનાં સ્વપ્નો જોયા કરે ?'

બસ પછી મૌન બટકતું રહ્યું મને, કળીકળી કરીને !

દિલના ખાસ્સા ઉદાર પણ ખરા. એને પૂરેપૂરા પહેચનવા કઠણ.'

'તો પછી તમે મારી પાસેથી શી અપેક્ષા રાખો છો?'

'હું ઇચ્છું છું કે એ કોઇ અવળો માર્ગ ન લે તેની તમે તકેદારી રાખો.'

'પવન અત્યારે હરદ્વારમાં છે?'

'ના. અત્યારે તો એ પૅલેસની ફિલ્મ ઉતારે છે. લગભગ પાંચ-સાત દિવસમાં આ કામ પતાવ્યા પછી એ હરદ્વાર જશે.'

'અમને પણ જતાં વાર તો લાગશે જ. કારણ એ માટે ટ્રેનનું બુકિંગ મેળવતાં યે વખત લાગશે.' ફેલુદાએ કહ્યું અને પછી પૂછ્યું, 'પણ ધારો કે તમારો કેસ હું લઉં તો તમારા નાના કુંવરને હું ઓળખીશ શી રીતે?'

'બિલિયર્ડની ચેમ્પીઅનશિપની એક સ્પર્ધામાં એણે જીત મેળવેલી ત્યારે ગયા મહિને દિલ્હીના એક સામયિકમાં તેની રંગીન છબિ પ્રકટ થઇ હતી. એ હું સાથે લેતો આવ્યો છું. તમે એ રાખો. અને તમારા કામ બદલ ઍડવાન્સ પેટે......'

'હું હજાર રૂપિયા ઍડવાન્સ લઉં છું.' ફેલુદાએ કહ્યું, 'અને કેસમાં સફળ ન થાઉં તો પણ એ રકમ પાછી આપતો નથી. કેમકે નિષ્ફળતાનું કારણ હમેશાં ડિટ્રેક્ટિવની અક્ષમતા પર આધારિત નથી હોતું. અને સફળ થાઉં તો હું બીજા એક હજાર રૂપિયા લઉં છું.'

'ભલે. કેસની સ્વીકૃતિનો જવાબ હમણાં જ આપવો જરૂરી નથી. હું પાર્ક હોટેલમાં ઊતર્યો છું. તમે જે નિર્ણય લો તે સાંજે ચારેક વાગ્યે ફોન કરીને મને જણાવજો. જો હા કહેશો તો હું જાતે આવીને ઍડવાન્સની રકમ આપી જઇશ.'

ફેલુદા આ કેસ લેશે જ એ હું પહેલેથી જાણી ગયેલો. આજકાલ અમારા અસીલ-ગ્રાહક આવે ત્યારે તેની સાથે થતી વાતચીત હૉંગકૉંગથી આણેલા માઇક્રો કૅસેટ-રેકૉર્ડર ઉપર ટેપ કરી લઇએ છીએ. મિ. પુરીની મંજૂરી લઇને એમની વાત પણ ઉતારી લીધેલી. ફેલુદાએ બપોરે એ વાતચીતને ફરી ધ્યાનથી સાંભળીને કહ્યું: 'આ કેસ લેવા માટે બે કારણો જોરદાર છે: એક તો આ કેસની નવીનતા, અને બીજું ડિટેક્ટિવગીરી શરૂ કરી ત્યારે હરદ્વાર-હૃષીકેશ જોયેલું તે પછી છેક હવે ત્યાં ફરી જવાની તક મળશે.' 'બાદશાહી અંગૂઠી-(જુઓ 'કુમાર' અંક ૬૬૯ થી ૬૭૪)વાળા કિસ્સામાં ક્લાઇમેક્સની ઘટના હરદ્વારમાં જ બનેલી તે હજી યે મને યાદ છે.

સાંજે પાર્ક હોટેલમાં ફોન કરીને ફેલુદાએ પોતે આ કેસ લેશે એમ મિ. પુરીને જણાવી દીધું. અને તે પછી અર્ધા કલાકમાં મિ. પુરી ઍડવાન્સની રકમ આપી ગયેલા. ફેલુદાએ તુરત 'પુષ્પક ટ્રાવેલર્સ'માં ફોન કરીને દૂન એક્સપ્રેસમાં અમારા બુકિંગ માટે સૂચના આપી દીધેલી, પણ અચાનક બે દિવસ પછી રૂપનારાણગઢથી મિ. પુરીનો તાર આવ્યો: 'રિક્વેસ્ટ. ડ્રોપ કેસ. લેટર ફૉલોઝ'. (કેસ પડતો મૂકવા વિનંતી. વિગતે પત્ર લખ્યો છે.)

આ તો નવાઇ કહેવાય ! અગાઉ તો આવું કયારેય બન્યાનું મને યાદ નથી.

બે દિવસ પછી મિ. પુરીનો પત્ર પણ આવી ગયો. એમણે લખેલું કે, નાનાકુંવરે પોતાની યોજના બદલી હતી. હરદ્વાર-હૃષીકેશ જઇ તેઓ ઉપાધ્યાયની ફિલ્મ તો ઉતારશે જ, પરંતુ તેમાં તેઓને સ્થાનિક લોકોને પોતાની બનાવેલી દવા આપતા ને

ઉદોજી

ચરિત્ર-નિબંધ

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

ઉદોજી અમારો ખેડૂત. ચાલીસ વર્ષથી અમારી જમીન ખેડે. જમીન ખેડી જે કાંઇ ઉપજ આવે તેમાં તેની મજૂરીનો અર્ધો ભાગ લઇ બાકીનો અર્ધો ભાગ અમને ઘરે આવીને પહોંચાડી જાય. નેકી તો એવી કે ભણેલાનેય શરમાવે !

'બેસવાની ડાળ મારાથી નૈ કપાય સાયેબ' એમ કહીને ગણોતધારામાં મળતી અમારી જમીનનો તેણે મામલતદાર સામે અસ્વીકાર કરેલો. અનાજમાં જ નહિ, શેઢાની જે રકમ આવે, ઝાડનો જે પૈસો આવે તે બધો જ હિસાબ મારાં બાને પહોંચાડે. બાજરીના પૂળા કે કપાસની સાંઠીઓ કશુંય વણહક્કનું રાખે નહિ.

ઉદોજી સાવ સાદો સીધો માણસ. નિરાળું વ્યક્તિત્વ. પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા. ખેતરની મોકળાશ જાણે સીધી જ એના હૃદયમાં ઊતરેલી. છાંયા દ્વારા સમયને માપે, પગલાં દ્વારા માણસને ઓળખે. કશીય વિવંચના જ નહિ, એટલે તો મોટે ભાગે ઉઘાડ પગે જોવા મળે – આવરણ મુક્ત. એનું એક વાક્ય સતત મારા મનમાં ગુંજ્યા કરે છે: 'ભૈ સેતીનો કોઇ વેતી નૈં.'

મેં પૂછેલું: 'કેમ?'

'જુઓ, અમારા કટમ્બમાં બધાંય નભે. લૂલાં-લંગડાં, બ્હેરાં-બોબડાં, ઢોર-ઢાંખર, જીવ-જીવાત.'

કુતૂહુલતાથી મેં પૂછેલું: 'લૂલાં-લંગડાં ખેતીમાં શું કામ લાગે ?'

'બેઠાંબેઠાં જીવડાં તો ઉડાડે ને?' એનો એ નિર્દોષ અને ત્વરિત જવાબ મારા હૃદયમાં રમે છે. એ અભણ ખેડૂતની તદ્દન સાચી વાતને મોડે-વ્હેલે સરકારે ખ્યાલમાં લેવી જ પડશે. દેશની સમૃદ્ધિ માટે વિકાસ કરવા જેવી આ એક અનોખી સંસ્થા છે.

મારાં બાની તબિયત લથડતાં તેમને હું મારે ત્યાં શહેરમાં લઇ આવવા ગયો. ઘર બંધ કર્યું. જમીન અને ઘર ઉદાજીને સોંપી દીધાં. બાને લઇને નીકળ્યો ત્યારે સીમમાં જેની ધાક વાગે એ મર્દ ઉદાજીની આંખોમાં આંસુ હતાં. મોટર-સ્ટેન્ડ સુધી વળાવવા આવેલો. આમ તો અમે જ્યારે જ્યારે ગામમાંથી નીકળીએ ત્યારે મૂકવા આવે, વજન હોય તો પોતે ઊંચકી લે. રડમસ અવાજે તેણે કહેલું:

'ભૈ, માને હાચવજો, હવે અવસ્થા થૈ, વખતે શે'રમાં ન ફાવે તો ઓંય મેલી જાજો.' બા પણ જાણે પોતાના દિકરાથી વિખૂટાં પડતાં હોય તેવાં જ થઇ ગયેલાં.

છ–એક મહિના સુધી તો બા બિમાર જ રહ્યાં. દવાખાને રાખેલાં. એકવાર લોહીનું દબાણ વધી જતાં તેમને ગ્લુકોઝના બાટલા ચઢાવેલા. સર્વે સ્વજનો વીંટળાઇ વળેલાં. બા પણ જાણે પરવારી ચૂક્યાં હોય એમ ગળગળાં થઇ ગયેલાં. એટલામાં એકાએક વધેલી દાઢી, કોરું ખમીસ તથા કટ્ટ કોરું ધોતિયું પહેરેલો પેલો ખેડૂત પ્રવેશ્યો ત્યારે તો મને ય આશ્ચર્ય થયેલું.

'મા તમને ચેવુ સે?' પથારી પાસે જઇને બે હાથ જોડેલી મુદ્રામાં તેનો પહેલો પ્રશ્ન.

'કુણ ભા?'

'એ તો મુ, ઉદો.'

'આય ભા આય, તું ચોંથી આયો !' નવા જોમથી બા બોલ્યાં.

'મા તમારાં દરશન કરવા, બૌ દારા થૈ જ્યાને, હાં ભર્યાં'તાં.'

મેં પૂછ્યું: 'સરનામું ક્યાંથી લાવ્યો?'

'આપણા પેલા કાનજી માસ્તર પાંહેથી.'

પછી તો બાએ તેને ખેતી વિશે પૂછ્યું, ગામ વિશે પૂછ્યું, ઘર વિશે પૂછ્યું.

'સેતીમાં તો જુઓને માડી, વખડી વારામાં એન્ડી ચોપી સે, આંબાવાળામાં બાજરી અને ટેંબામાં વીઘોક જાર કરી સે, અને ખાતરવાળું ખાલુ સેરીને પરી મેલ્યું સે – રાયરો કરવા. ગામમાં વિઠા બેચર મરી જ્યા. જીવી ફૈને એરુ આભડયો. જુગા રણછોડને ત્યાં ચોરી થૈ ને મણિ ભૈએ જીવનચરા કરાઇ.'

બા તેમના દીકરા સાથે વાતે વળ્યા હોય તેવું મેં અનુભવ્યું.

અમારા ઘરમાં તેને ખુરશીમાં બેસતા ન ફાવ્યું, ન ફાવી ખાવામાં ફુલ્કા રોટલી, ન ફાવ્યાં અમારાં શાક-દાળ, ન ફાવ્યાં અમારાં પલંગ-ગાદલાં.' બે દિવસ તે ક્ષોભ સાથે રહેલો. કચવાતે

ઉપચાર કરતા દર્શાવશે. રાજાસાહેબના અસાધ્ય દમને એમણે મટાડેલો તે વાતનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં આવશે, પરંતુ તે બદલ રાજાસાહેબે એમને ભેટ આપેલા પેલા મૂલ્યવાન લૉકિટની વાત કહેવાશે નહિ.

ફેલુદાએ પણ તાર કરીને મિ. પુરીને જણાવ્યું કે પોતે આ કેસ છોડી દે છે. પણ આ છતાં હરદ્વારની યાત્રાએ તો અમે જઇશું જ.

હું જાણું છું કે પોતે મિ. પુરીની સૂચના મુજબ કેસ છોડી દીધાનું જણાવવા છતાં ફેલુદા પોતાનાં આંખ-કાન ખુલ્લાં રાખી હરદ્વારમાં પોતાના શૉખને ખાતર પણ આ કેસમાં રસ લેશે જ, અને કોઇ કારણ મળતાં તપાસ પણ જારી રાખશે. મને પોતાને પણ નાનાકુંવર પવનદેવસિંહ અને ભવાની ઉપાધ્યાયમાં ખૂબ રસ પડયો છે.

દૂન એક્સપ્રેસના થ્રી-ટીઅર ડબામાં અમે ત્રણ – ફેલુદા, લાલમોહનબાબુ અને હું – બેઠા છીએ. ગાડી સીતાપુર સ્ટેશનમાં ઊભી છે, અને અમે માટીનાં શકોરામાં ચા પીએ છીએ.

'તમે પણ અગાઉ હરદ્વાર ગયેલા છો તે ક્યારે!' ફેલુદાએ લાલમોહનબાબુને પૂછ્યું.

'મારા દાદાજી એકવાર સકુટુંબ યાત્રા કરવા નીકળેલા–ઇન્કલ્યુડિંગ હરદ્વાર. પણ ત્યારે તો હું દોઢેક વર્ષનો હોઇશ, એટલે મને તો કશું ય યાદ નથી!'

'તે તમે કેવળ હરદ્વાર જશો કે ત્યાંથી બીજે પણ જવાના

મને હાથ જોડીને ચાલ્યો ગયેલો.

ત્રણેક મહિના પછી હું ગામમાં એને મળવા (ખેતીનો હિસાબ લેવા) ગયેલો. ખેતરમાં ગયો. જોતાંની સાથે ચોંક્યો. ઉદાજીને હાથે પાટો હતો. કાંડુ તો દેખાય જ નહિ.

મેં પૂછયું: 'આ શું થયું?'

એક હાથે તેણે ઢોચકીમાંથી ટાઢું હિમ જેવું પાણી આપતાં મને કહ્યું, 'ભૈ બેહો.'

'જુઓ. આ જમીં હું ચાલીહ વરહથી સેડુ છું. આ કમ્પાની માંહ્યલી મોરા કોઇનોય રસ્તો-બસ્તો નથી. પેલા દિયોર લલા ડોહલવાળા તન્દરાના વચમાંથી નેંહરે, મેં ભૈબાપા કરેલા, પણ ના માન્યા પછે એક દાડો જોંમાઇ દીધિલી...'

'ન્હોય! આટલું થયું તો તારે મને કાગળ લખવો જોઇએ ને?'

'ભૈ, એકદાડો મીં ગામમાં એવી વાત હાંભળેલી કે પંચાત ઓફિસમાં તલાટીને કાંક પઇસા ખવરાયા ને રસ્તો કાઢી આપવાની વાત થૈ છે. મીં જૈને તલાટીને કીધું, દિયોર, આ હાચી વાત?

'પછી એ બગડેલું બી મને કહે: 'તારેય ગણોતિયામાં જમીન જોયે ?'

અમારી જમીનના રસ્તા બાબતમાં તેણે એક હાથ ગુમાવી દીધિલો. ગજબની સ્ફૂર્તિ અને વફાદારીથી તે બોલેલો;

'સાયેબ, માલિક હાજર ના હોય તારે જવાબદારી મારી થૈ જૈ. મું ઊની ઓંચ ના આબ્બા દૌ.'

કેવો નિમકહલાલ આદમી !

પછી તો ઊઠયો. ઝાડની ઓથે ખાડામાં દાટી રાખેલી એક બચકી લઇ આવ્યો.- જેમાં ઉપજની રકમ હતી. મારી આગળ એણે એ ધરી દીધી.

મને વળાવતાં પુન: કહેવા લાગ્યો, 'સાહેબ, આ ખોળિયું રે'શે ત્યાં હુધી મું જમીંમાને ઊની ઓંચ નૈ આબ્બા દૌ.' અને પછી ઉમેર્યું, 'આપણાં માને હાચવજો. વખતે શે'રમાં ના ફાવે તો મેલી જજો - મું છુ ને !'

બસ ઉપડતાં સુધી મને થતું હતું કે બાના મૃત્યુના સમાચાર મેં તેને નથી આપ્યા તે સારું જ કર્યું છે. ◘

છો ?' લાલમોહનબાબુનો ઉત્તર સાંભળી એમની બાજુમાં બેઠેલા એક વૃધ્ધ પ્રવાસીએ પૂછયું. એમના માથા ઉપર જે થોડા ઘણા વાળ હતા એ બધા જ સફેદ થઇ ગયેલા, પણ એમના દેહ ઉપરની ચામડી કયાંય ઢીલી પડી ગયેલી દેખાતી નહોતી. ચહેરા પર જે કરચલી દેખાઇ તે યે વયને કારણે નહિ, પણ હસવાથી પડી હશે. મોંમાં દાંત પણ અસલી જ લાગતા હતા.

'હરદ્વારમાં જરાક કામ છે.' ફેલુદાએ જવાબ આપ્યો, 'એ પતી જશે પછી વિચારીશું.'

'શું કહો છો મોશાય!' વૃધ્ધ આશ્ચર્ય પામતા બોલી ઊઠયા, 'અરે, આટલે દૂર સુધી જાઓ છો તો બદરી-કેદાર નહિ જાઓ? બદરીનાથ સુધી તો હવે સીધી બસ જાય છે. હા, કેદારનાથ જતાં છેલ્લે થોડાક માઇલ હજી ચાલવું પડે. પણ ખરું પૂછો તો કેદારનાથની તુલનામાં બદરીનાથ તો કંઇ હિસાબમાં નહિ. બને તો એકવાર કેદાર જઇ જ આવો.' અને પછી ફેલુદા તથા મારા ઉપર એક નજર ફેરવી લઇ કહે, 'તમારે માટે એટલો માર્ગ ચાલવો અઘરો નથી.' પછી લાલમોહનબાબુ તરફ જોઇ 'તમારે માટે યે દંડી કે ટટ્ટુ મળી જ રહેશે. કયારેય ટટ્ટુ ઉપર સવારી કરી છે?'

ચાનો છેલ્લો ઘુંટડો લઇ ખાલી શકોરાને બારી બહાર ફેંકતાં લાલમોહનબાબુ બોલ્યા, 'જી ના. પણ થરના રણમાં એકવાર ઊંટ ઉપર બેસવાનો અનુભવ મળેલો. આપને એવો અનુભવ છે ?'

માથું ધુણાવી ના પાડતાં વૃધ્ધે કહ્યું 'મને તો યાત્રાનો અનુભવ છે. હું ત્રેવીસવાર બદરી-કેદાર ગયો છું. ભકિત-બકિત ખાતર નહિ, પણ મને ત્યાંના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો મોહ છે. મને જાણે તેમાંથી જ આધ્યાત્મિક શકિત મળે છે. કોઇ મૂર્તિ-પ્રતિમાની પછી જરૂર નથી પડતી.'

વાતચીતમાં ખબર પડી કે એ સજ્જનનું નામ માખનલાલ મજુમદાર હતું. બદરી-કેદાર જ નહિ, ગંગોત્રી-જમનોત્રી, ગૌમુખ, પંચકેદાર, વાસુકીતાલ, એ બધાં જ સ્થળો એમણે જોયાં હતાં. એમનું એક નાનકડું કુટુંબ છે, નહિ તો એ હિમાલયમાં જ રહી જાત. એમણે એ પણ કહ્યું કે આજકાલ બસ-ટેકસીમાં જવું અને પહેલાંનું પગે ચાલીને જવું એમાં બહુ ફેર છે. કહે કે આજકાલ હવે કોઇ યાત્રાળુઓ નથી હોતા, બધાં ફરવા નીકળેલા પ્રવાસી-પિક્નિકર્સ હોય છે. પણ ગાડી-મોટરના રસ્તા થવાથી હિમાલયના સૌંદર્યમાં ખાસ કંઇ ફરક પડયો નથી. 'નયનાભિરામ' કહેવાથી જે સમજાય એવાં સુંદર દૃશ્યો તો આજેય ઠેરઠેર નજરે પડે છે.

સવારે છ વાગ્યે હરદ્વાર પહોંચ્યા. 'બાદશાહી અંગૂઠી' વખતે અહીં પહોંચતાં પંડાઓનો જે ત્રાસ પડેલો તેવો આ વખતે ન લાગ્યો. એનું પ્રમાણ કંઇક કમ જણાયું. સ્ટેશન પર જ એક રેસ્ટોરાંમાં ચા-ટૉસ્ટ ને ઈંડાંની ઑમલેટથી નાસ્તો પતાવ્યો. ઉપાધ્યાયનું નામ અહીં ઘણા જાણતા હશે એવું અનુમાન કરી ફેલુદાએ રેસ્ટોરાંના મૅનેજરને એમના પત્તા માટે પૂછયું.

જવાબ સાંભળી અમને ખાસ્સો ધક્કો લાગ્યો. ભવાની ઉપાધ્યાય ત્રણ-ચાર માસથી હરદ્વાર છોડી રુદ્રપ્રયાગ ચાલ્યા ગયા હતા.

'તો હવે એમના વિષે અહીં કોઇ વધુ માહિતી આપી શકે એવું છે?' ફેલુદાએ મૅનેજરને પૂછયું.

'હાલના ખબર જાણવા તો રુદ્રપ્રયાગ જવું પડે,' પણ એ પહેલાંના કોઇ ખબર જાણવા હોય તો કાન્તિભાઇ પંડિતને મળો. ઉપાધ્યાયજી એમના મકાનમાં જ રહેતા હતા એટલે તેમને એમની બધી ખબર હશે.'

'કાન્તિભાઇ પણ લક્ષ્મણ મહોલ્લામાં જ રહે છે?'

'હા, હા. ઉપાધ્યાયજીની બાજુના જ મકાનમાં એ રહે

છે. બધાં એમને ઓળખે છે. એટલે કોઇનેય પૂછશો તો બતાવશે.'

સમય ન બગાડતાં અમે બિલ ચૂકવી તરત ચાલી નીકળ્યા, અને કાંતિભાઇને ખોળી કાઢયા. બટકો દેહ, ગૌર વર્ણ, આછીપાછી મૂછ, કપાળમાં ચંદનનું તિલક અને બાઇફૉકલ ચશ્મા. ભવાની ઉપાધ્યાયને અમે શોધીએ છીએ એ જાણીને તેઓ બહુ નવાઇ પામ્યા. કહે, 'શી વાત છે ! ત્રણેક દિવસ પહેલાં બીજા પણ એક જણ ઉપાધ્યાયજીને શોધતા આવેલા.'

'એમનો ચહેરો તમને યાદ છે ?'

'હા જ તો, બરાબર યાદ છે.'

'જુઓ આ ફોટો જોડે મળતો આવે છે? ફેલુદાએ પોતાની પાસેનું નાનાકુંવર પવનદેવસિંહનું પેલું મિ. પુરીએ આપેલું ચિત્ર બતાવતાં પૂછયું.

'હા હા. આ એ જ છે. મારી પાસેથી તેઓ ઉપાધ્યાયજીનું રૂદ્રપ્રયાગનું સરનામું લઇ ગયેલા.'

'જો કે એ સરનામું તો અમને પણ જોઇએ છે.' કહેતાં ફેલુદાએ પોતાનું એક કાર્ડ કાંતિભાઇને આપ્યું.

કાર્ડ વાંચી કાંતિભાઇના હાવભાવ એકદમ બદલાઇ ગયા. આટલીવાર અમે ઊભાઊભા વાત કરતા હતા, પણ હવે અમને આગ્રહ કરી બેસાડયા. ને ફેલુદાને પૂછયું, 'કયા કુછ ગરબડ હૈ, મિ. મિત્તર ?'

. હું માનું છું કે હજી સુધી તો એવું કંઇ થયું નથી, પણ થવાની વકી છે ખરી. હવે હું તમને એક સવાલ પૂછવા માગું છું. મિ. પંડિત. જો તમે ખરો ઉત્તર આપશો તો ઉપકાર થશે.'

'આઇ વિલ ટ્રાય માય બેસ્ટ. પૂછો.'

'મિ. ઉપાધ્યાયની પાસે કોઇ એક મૂલ્યવાન ચીજ હતી ખરી ?'

જરાક હસીને મિ. પંડિતે કહ્યું, 'આ સવાલ પણ મને બીજી વાર પુછાયો. ઉત્તરમાં મિ. સિંહને મેં જે કહેલું તે જ તમને પણ કહું છું. ઉપાધ્યાયજીએ મને એક થેલી સાચવવા આપેલી. મેં એ પટારામાં રાખેલી. પણ એમાં શું હતું એ વિષે મેં કદી એમને પૂછયું નહોતું કે નહોતું એ થેલીમાં જોયું.'

'એ થેલી મિ. ઉપાધ્યાય પોતાની સાથે રૂદ્ર-પ્રયાગ લઇ ગયા છે ?'

'યસ સર. અને એક બીજી વાત. તમે ડિટેક્ટિવ છો એટલે કહું છું. કદાચ તમને એ ઉપયોગી થાય. પાંચ-છ મહિના પહેલાં પણ બે જણ ઉપાધ્યાયજીને મળવા અહીં આવેલા. એમાંનો એક જણ સિંધી કે મારવાડી અને બહુ ધનિક હશે એવું મને લાગ્યું હતું. એક કલાકથી યે વધુ સમય તેઓ રોકાયેલા. તેઓના ગયા પછી ઉપાધ્યાયજીએ મને કહેલું, 'પંડિતજી, આજે મેં મારા એક રિપુને જીતી લીધો. મિ. સિંધાણીયાએ મને લાલચમાં લપટાવવા બહુ મહેનત કરી, પણ અંતે હુ એ લોભ-લાલચમાં ફસાયો નહિ.'

તમે ઉપાધ્યાયની એ સંપત્તિની વાત બીજા કોઇને કરેલી ?'

'જુઓ મિ. મિત્તર, એમની પાસે સંતાડવા જેવું કંઇક છે એવી ઘણાની માન્યતા હતી, અને એ વિષે એમની ગેરહાજરીમાં લોકો મજાક કરતા. મને સાંજ પડયે થોડો નશો કરવાની આદત છે, તેથી નશામાં કદાચ ક્યારેક કંઇક બોલી પણ ગયો હોઉં. પરંતુ ઉપાધ્યાયજી માટે અહીં બધાંને એટલું માન છે કે મારે ત્યાં પટારામાં એમણે શું રાખ્યુ છે તે જાણવાની માથાફોડમાં કોઇ ઊંડુ ઊતરતું નથી.'

'ઉપાધ્યાયજી રૂદ્રપ્રયાગ ચાલ્યા ગયા તેની પાછળ કોઇ ખાસ કારણ હશે ખરું?'

'ચોક્કસ તો ખબર નથી, પણ મને કહેતા હતા કે ગંગાના ઘાટ ઉપર એમને કોઇ સાધુ મળ્યા હતા. એની સાથેના પરિચય અને વાતચીતથી એમનામાં એક માનસિક ચેન્જ આવેલી, અને મને લાગે છે કે એ પરિવર્તન ખૂબ ગંભીર હતું. ઘણીવાર તેઓ ઊંડા વિચારોમાં ડૂબી જઇ શાંત અને મૌન બની બેસી રહેતા.'

'પોતાની બધી દવાઓ વગેરે સામગ્રી તેઓ સાથે લઇ ગયા છે?'

'દવાઓમાં ખાસ તો શું હોય ? દવાની થોડી બાટલીઓ, કેટલાંક મૂળિયા, મલમ, ગોળીઓ વગેરે સાથે લઇ ગયા છે. પણ મને લાગે છે કે ધીમેધીમે તેઓ સંન્યાસી થઇ જશે.'

'એમણે લગ્ન નહોતાં કર્યાં?'

'ના. સંસાર તરફ એમને કોઇ આકર્ષણ નહોતું. જવાને દિવસે મને કહેતા ગયા કે ભોગ અને ત્યાગ એમ બે માર્ગ એમની સમક્ષ હતા, અને એમાંથી એમણે ત્યાગનો પથ પસંદ કર્યો છે.'

'સારી વાત છે એ.' ફેલુદાએ કહ્યું અને પછી પૂછયું, 'તમે એમ કહ્યું કે પેલા સજ્જનને તમે એમનું રૂદ્રપ્રયાગનું સરનામું આપ્યું છે, તો એ ઠેકાણાની તમને કઇ રીતે જાણ થઇ ?'

'ઉપાધ્યાયજીએ મને ત્યાંથી એક પોસ્ટકાર્ડ લખેલું.'

'તમારી પાસે એ પત્ર છે?'

'છે ને.' કહી મિ. પંડિતે છાજલી પર રાખેલી એક પેટીમાંથી પોસ્ટકાર્ડ કાઢીને ફેલુદાને આપ્યું.

હિંદીમાં આઠ-દસ લીટી તેમાં લખેલી લાગી. ફેલુદાએ ફરીફરીને શા માટે વાંચી, અને વાંચતાંવાંચતાં એ 'મોસ્ટ ઇન્ટરેસ્ટિંગ' એમ શા માટે બબડયા એ મને સમજાયું નહિ.

રૂદ્રપ્રયાગ જવા માટે મિ. પંડિતે અમને એક સારી ટેક્સી પણ સૂચવી અને જરૂર પડે તો પછી અમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં પણ એ લઇ જશે એમ જણાવ્યું. એના ગઢવાલી ડ્રાઇવરનું નામ હતું જોગીન્દરરામ. જોતાં જ અમને એ માણસ ગમી ગયો. જમીને પછી અહીંથી હૃષીકેશ જવાનું નક્કી કર્યું. હરદ્વારથી એ લગભગ બારેક કિલોમીટર દૂર છે. હરદ્વારમાં અમારે ખાસ કંઇ જોવાનું નથી. ગંગાનો ઘાટ પણ અગાઉ જોએલો એવો હવે રહ્યો નથી. ઘાટઘુટ વિનાનાં અનેક નવાં કઢંગાં મકાનો બન્યાં હતાં ને તેની ભીંતો ઉપર ભાતભાતની જાહેર-ખબરોનું ચિતરામણ હતું. હૃષીકેશ જવાનું કારણ એ હતું કે રૂદ્રપ્રયાગમાં અમારો રહેવાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઇચ્છીએ તો ધર્મશાળામાં ઊતરી શકાય, અને આ તરફનાં લગભગ બધે કાલીકમલીવાલાની જૂના સમયની ધર્મશાળાઓ પણ છે. પરંતુ ફેલુદાને ખબર છે કે રૂપનારણગઢનો કુંવર આવી ધર્મશાળામાં તો ન જ રહે.

હૃષિકેશમાં અમને ગઢવાલ મંડળ વિકાસ નિગમના રેસ્ટ હાઉસમાં એક ડબલ રૂમ મળી ગયો. અમે ત્રણ જણ હતા. એટલે રૂમમાં વધારાનો ખાટલો પણ તેઓ મૂકી આપવા તૈયાર થયા હતા. અહીંથી પછી અમે રુદ્રપ્રયાગ જવા નીકળ્યા. ત્રણેક કિલોમીટર ગયા પછી જમણી બાજુ લક્ષ્મણઝુલા આવ્યું. અહીં પણ રસ્તાની બંને બાજુ નવાં બનેલાં કઢંગા-કદરૂપાં મકાનો તથા હોટેલોએ આ જગ્યાની મજા મારી નાખી છે. 'બાદશાહી અંગૂઠી'ની આખરી ઘટનાઓ અહીં યાદ આવી ગઇ.

રુદ્રપ્રયાગનું બે કારણે મહત્ત્વ છે. એક તો જિમ કૉર્બેટનું 'ધ મેન-ઇટિંગ લેપર્ડ ઑફ રુદ્રપ્રયાગ' પુસ્તક જેમણે વાંચ્યું છે એ કદી ભૂલી ન શકે કે પચાસ વર્ષ પહેલાં કેવાં અદ્‌ભુત ધૈર્ય, ખંત અને સાહસથી જિમ કૉર્બેટે એ માણસખાઉ દીપડાને માર્યો હતો. અમારા ડ્રાઇવર જોગીન્દરે કહ્યું કે નાનપણમાં એણે એના દાદાજી પાસેથી એ દીપડાને માર્યાની વાત સાંભળી હતી. કૉર્બેટને લોકો પ્રતિ ખૂબ પ્રેમ હતો, અને ગઢવાલીઓ પણ એને એટલો જ ચાહતા હતા.

રુદ્રપ્રયાગનું બીજું મહત્ત્વ એ છે કે અહીંથી બદરી અને કેદાર જઇ શકાય છે. મંદાકિની અને અલકનંદા નદીઓનો અહીં રુદ્રપ્રયાગમાં સંગમ થાય છે. અલકનંદાને અનુસરીએ તો બદરીનાથ અને મંદાકિનીને પકડીએ તો કેદારનાથ જવાય. બદરીનાથ છેક સુધી બસ જાય છે, જ્યારે કેદારનાથ જવા માટે ગૌરીકુંડ સુધી બસમાં ને ત્યાંથી આગળ ચૌદેક કિલોમીટર ચાલતાં યા ડંડી કે કંડીમાં બેસીને અથવા ટટ્ટુ પર બેસીને જવું પડે છે.

હૃષીકેશથી નીકળ્યા પછી જંગલમાં થઇને પહાડી પથ શરૂ થઇ જાય. બાજુમાં જ નદી વહે છે જેને સ્થાનિક લોકો 'ગંગામાઇ' કહે છે. હૃષીકેશથી રુદ્રપ્રયાગ ૧૪૦ કિલોમીટર છે. પહાડી રસ્તા ઉપર બહુ ઝડપથી જઇએ તોય સાંજ પહેલાં પહોંચાય તેમ નહોતું. માર્ગમાં આવશે દેવપ્રયાગ, કીર્તિનગર અને શ્રીનગર. આ શ્રીનગર તે કાશ્મીરનું પાટનગર નહિ, પણ આ તો છે ગઢવાલ જિલ્લાનું મુખ્ય મથક.

પહાડ ખોદીને અને વનજંગલને કાપીને બનાવેલો રસ્તો ક્યાંક ચઢાણવાળો તો ક્યાંક ઢાળવાળો છે. વચ્ચે વચ્ચે ઝાડી આછી થઇ જાય ત્યારે ખુલ્લો લીલો પહાડ અને તેની ગોદમાં ચિત્રમાં હોય તેવાં નાનાંનાનાં ગામડાં નજરે પડે.

આસપાસનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ખરેખર મનોરમ હતું. પરંતુ મારું મન ભવાની ઉપાધ્યાય અને એમની પાસેના રત્નજડિત મૂલ્યવાન લૉકેટમાં. એક સંન્યાસી જેવા માણસ પાસે આવી મહામૂલી વસ્તુ હોય, અને તેને પ્રાપ્ત કરવા કાવતરાં થાય એ જાણે કલ્પના બહારનું લાગતું હતું. વળી, મિ. પુરીએ એકવાર ફેલુદાને કામ સોંપ્યા પછી પાછળથી તાર કરીને તે અંગે કંઇ પગલાં લેવાની મનાઇ કરી એમાં પણ કંઇક ભેદ લાગતો હતો. અલબત્ત, પત્ર દ્વારા તેમણે તેનું કારણ દર્શાવ્યું હતું એ ખરું. છતાં અગાઉ આવું કદી બનેલું નહિ એટલે તે અંગે મનમ
ખટકો અનુભવાતો હતો.

લાલમોહનબાબુ થોડીવારથી ઊંચાનીચા થઇ રહ્યા હત
અંતે એ બોલ્યા, 'ભૂગોળના ગોસ્મોટાળા અને ઇતિહાસ
છબરડા દ્વારા લેખનની કચાસ પકડીને તો તમે મને હમેશ
ટકોરતા રહ્યા છો, ફેલુબાબુ; એજ રીતે અત્યારે આપ
હિંદુસ્તાનમાં કઇ જગ્યાએ છીએ એ જરા કહો તો મારા મન
નિરાંત થાય.'

પોતાની પાસેનો બર્થોલોમિયો કંપનીનો મોટો નકશો કા
ફેલુદાએ એમને સમજાવ્યું કે, 'આ જુઓ હરદ્વાર. ત્યાં
આપણે અત્યારે આ દિશામાં જઇ રહ્યા છીએ. અહીં આ
રુદ્રપ્રયાગ. એટલે આમ પૂર્વ તરફ નેપાળ અને પશ્ચિમે કાશ્મીર
અને બેની વચ્ચે અત્યારે આપણે છીએ. સમજાયું?'

'હા. હેવે ખ્યાલ આવ્યો ખરો.'

માર્ગમાં શ્રીનગરમાં રોકાઇ, ચાપાણી કરીને રુદ્ર-પ્રયા
પહોંચ્યા ત્યારે લગભગ પાંચ વાગી ગયા હતા. રુદ્ર-પ્રયાગમાં સ્કૂલ
કૉલેજ, હૉસ્પિટલ, પોસ્ટઑફિસ, પોલીસથાણું વગેરે બધું જ
છે. ખાસ્સું મોટું શહેર છે. જિમ કૉર્બેટે જ્યાં દીપડો મારેલ
ત્યાં તેની સ્મૃતિમાં ખોડેલું એક પાટિયું ઘણા સમય સુધી હતું
પણ જોગીન્દરે કહ્યું કે થોડાં વર્ષો પહેલાં જ એ ભાંગી ગયું હતું.

અમે સીધા ગઢવાલ નિગમ રેસ્ટ-હાઉસ પર જ ગયા
શહેરની જરાક બહાર શાંત સુંદર વાતાવરણમાં એ રેસ્ટ-હાઉસ
છે. બારીમાંથી અલકનંદા અને મંદાકિનીનું સંગમસ્થાન દેખા
છે. પહોંચતા જ અમે ખબર સાંભળ્યા કે કેદાર જવાના માર્ગમ
એક જગ્યાએ ભેખડ ધસી પડવાથી થોડા દિવસોથી બસન
આવ-જા અટકી પડેલી તે આજે જ શરૂ થઇ હતી. આથ
અમને એક મોટો લાભ થએલો એ તો પછી સમજાએલું.

રેસ્ટ-હાઉસના મૅનેજર મિ. ગિરધારી ફેલુદાને ઓળખત
તો નહોતા છતાં એમણે અમારું સારું સ્વાગત કર્યું. બંગાળ
નવલકથાઓના ઘણા અનુવાદો એમણે વાંચેલા એથી તેઓ
બંગાળીના ચાહક બની ગયા હતા. બિમલ મિત્ર અને શંક
એમના પ્રિય લેખકો હતા.

બીજા પણ એક સજ્જન રેસ્ટ-હાઉસમાં હતા. કેદારનો
માર્ગ બંધ થઇ જવાથી તેઓ અહીં અટકી પડેલા. ફેલુદાને
જોતાં જ એ ઓળખી ગયા. કહે, 'હું પત્રકાર છું. તમાર
અનેક કેસની મને ખબર છે. સેવન્ટી નાઇનમાં અલાહાબાદમ
સુકથનકર મર્ડર કેસમાં તમારો ફોટો 'નોર્ધર્ન ઇન્ડિયા' છાપામ
જોયેલો. ત્યારથી હું તમને ઓળખું છું. મારું નામ કૃષ્ણકાન્ત
ભાર્ગવ. આઇ એમ વેરી પ્રાઉડ ટુ મીટ યુ, સર.'

(અનુસંધાન પૃ. ૧૯૧ પર)

કલાવાર્તા

વિનોદ પટેલ અને એમનાં લઘુચિત્રો

ભારતીય ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં લઘુચિત્રો, એટલે કે આજે 'ઇન્ડિયન મિનિએચર્સ' તરીકે ઓળખાતાં રાજપૂત અને મુઘલ કાળમાં પ્રાદેશિક પ્રભાવ સાથે વિકસેલી વિવિધ શૈલીઓનાં ચિત્રોનું આગવું મહત્ત્વ છે. વૃક્ષનું એકેએક પાન, માનવપાત્રના વાળની એકેક લટ કે અલંકારોનાં એકેએક રત્ન દર્શાવવા સુધીનું વિગતપૂર્ણ સૂક્ષ્મ આલેખન, રંગોનું માધુર્ય અને પક્ષી - પ્રાણીઓ સહિત નિસર્ગનું સુંદર ચિત્રણ તથા નજાકત ભરી રેખાનું લયમાધુર્ય વગેરે તેની આગવી લાક્ષણિકતાઓ રહી છે. કૃષ્ણલીલા, નાયિકાભેદ, રાગરાગણીઓ, શાહી દરબાર, શિકારનાં દશ્યો વગેરે જેવા તેના ચિત્રવિષયો તત્કાલીન સમાજ અને સમૃદ્ધિનું તેમાં પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. ભારતીય ચિત્રકલાનાં આજે તો એ મૂલ્યવાન રત્નો ગણાય છે. આજે એ ચિત્રપરંપરા લગભગ લુપ્ત થઇ ગઇ છે, છતાં રાજસ્થાનમાં હજી કેટલાક કલાકારો યથાશક્તિ એ શૈલીને જીવંત રાખી રહ્યા છે.

લઘુચિત્રોની એ પરંપરાને આત્મસાત કરી સદીઓ જૂની એ અસલ શૈલી અને પદ્ધતિથી ગુજરાતમાં કામ કરનાર વિનોદ પટેલ કદાચ એકમાત્ર ચિત્રકાર છે. ખિસકોલીની પૂછડીના વાળમાંથી જાતે બનાવેલી 'એક-બાલ કલમ' જેવી અતિ નાજુક કામ માટેની પીછી, સોનારૂપાના વરખનો તેમજ 'ગૌગોલી' વગેરે જેવા પદાર્થોને ઘૂંટીઘૂંટીને બનાવેલા રંગો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને લઘુચિત્રોની અસલ પારંપરિક શૈલીએ એમણે કરેલાં મૌલિક ચિત્રસર્જનો મૂળ લઘુચિત્રોથી કોઇ રીતે અલગ લાગે નહિ એટલી એમણે એ ચિત્રશૈલી સિદ્ધ કરેલી છે.

પારંપરિક લઘુચિત્ર-શૈલીના પૂજક આ વિનોદ પટેલનો જન્મ ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩માં ખેડા જિલ્લાના કેસરા ગામમાં થયેલો. બચપણ મુંબઇમાં વીત્યું અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પણ ત્યાં લઇને જયપુરમાંથી મૅટ્રિક તથા જોધપુરમાંથી તેઓ બી.કૉમ. થયા. આ દરમિયાન એમને ઓઇલ-પેઇન્ટિંગમાં રસ જાગ્યો, અને થોડાં તૈલચિત્રો પણ બનાવ્યાં. પછી ધંધાર્થે જયપુર જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં એમનો કલારસ વધુ પ્રબળ બનતાં, ત્યાંના એક સિદ્ધહસ્ત લઘુચિત્રકાર શ્રી કૈલાસજી શર્મા પાસે આ પારંપરિક ચિત્રશૈલીની દીક્ષા લીધી. છ-એક માસના એ દીક્ષા કાળમાં કૈલાસજીએ ખાસ તો પીછી પકડવાની સાચી રીત શીખવી. પછી તો વિનોદભાઇને દિલ્હી જવાનું થતાં એ પછીનો એમનો કલાવિકાસ બહુધા પોતાની અંતઃસ્ફુરણાથી જ આગળ વધ્યો, અને એમાં એમણે જે સિદ્ધિ મેળવી તે એમનાં સર્જનો જોતાં સમજાય છે. જયપુરમાં એમણે જૂનાં લઘુચિત્રોની મરામતની કળા પણ હાંસલ કરી હતી. આ પછી લગભગ એક દાયકાથી તેઓ લઘુચિત્રશૈલીએ મૌલિક સર્જનો કરતા રહ્યા છે, જેના નમૂના રૂપ એમની થોડી કૃતિઓ આ સાથે આપી છે. અલબત્ત, તેની આ એકરંગી છાપોમાં એનો અસલ રંગવૈભવ તો માણી ન શકાય, છતાં તેની નજાકત ભરી અસલ લાક્ષણિકતા તેમાં જોઇ શકાય છે. આ પારંપરિક શૈલીનાં ચિત્રોમાં રેખા પરનું પ્રભુત્વ, રંગવૈવિધ્યની સમજ અને તેજ-છાયાના પલટા બનાવવા કે

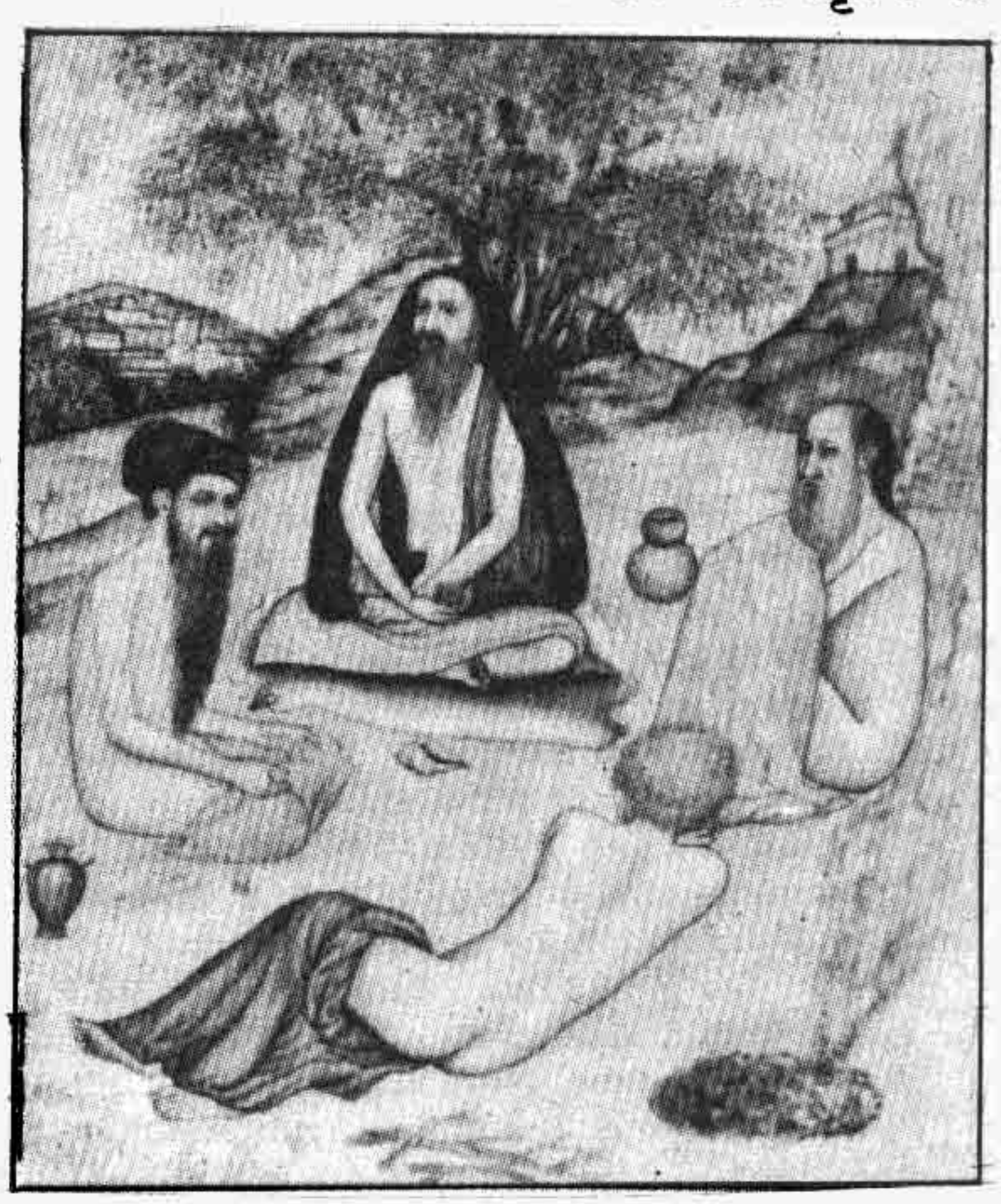

વિનોદ પટેલની કેટલીક ચિત્રકૃતિઓ

સામેના પૃષ્ઠ પર નીચે: ભદ્ર મોગલ મહિલાઓ
આ પૃષ્ઠ પર મથાળે બે ચિત્રો: રાધાકૃષ્ણ
નીચે: સૂફી સંત પુરુષો

આકારને ઉપસાવવા માટે 'પર્દાજ' એટલે કે એક-એક ટપકું મૂકીને જોઇની રંગછાયા ઉપજાવવાની ધીરજનું ઘણું મહત્ત્વ છે. એટલું જ ધૈર્ય અને સમજ જરૂરી છે શોભન-અલંકારોની ઝીણીઝીણી ભાત આલેખવામાં. પણ આ બધાં ઉપરાંત વિનોદભાઇનાં ચિત્રસર્જનોની એક આગવી વિશિષ્ટતા તો છે હાથીદાંતની પાતળી તકતી ઉપર ચિત્રો કરવાની.

હાથી – દાંતની તકતી ઉપર ચિત્રો કરવાની રીત પણ એટલી શ્રમયુક્ત અને રસભરી છે. આ માટે પ્રથમ તો શુધ્ધ હાથીદાંતને કાપીને તેની પાતળી તકતીઓ તેઓ બનાવે છે. પછી સમુદ્રફીણ વડે ઘસીને તે તકતીઓની સપાટીને ચિત્રકામને યોગ્ય એવી ચિકાશરહિત મુલાયમ સપાટી તૈયાર કરે છે. બીજી બાજુ તે તકતી ઉપર કરવાના ચિત્રનું 'ખાખું' તૈયાર કરે છે, અને એ ખાખાને આધારે તેઓ હાથી

દાંતની તક્તી ઉપર પાતળી પીંછીથી ચિત્રની 'લિખાઇ' એટલે કે આઉટલાઇન બનાવે છે. આ ખાખું સ્વયં કલાત્મક હોય છે. તેમાં લયયુક્ત પ્રવાહી રેખાઓનું અનોખું દર્શન થાય છે, જે કલાકરના રેખા પરના પ્રભુત્વનું દ્યોતક બની રહે છે. લિખાઇ થઇ ગયા પછી તેમાં તેઓ રંગ પૂરે છે. તૈયાર મળતાં પોસ્ટર કલર્સ ઉપરાંત અમુક ખાસ રંગો તેઓ વિવિધ પદાર્થોને ઘૂંટીને જાતે બનાવે છે, અને સોનેરી-રૂપેરી રંગ માટે ઘૂંટીઘૂંટીને પ્રવાહી બનાવેલા સોનારૂપાના વરખનો ઉપયોગ કરે છે. આ સોનેરી-રૂપેરી રંગ તૈયાર કરવાની રીત અત્યંત ધૈર્ય માગી લે તેવી છે, અને આ શૈલીમાં કામ કરનારા ખાસ ચિત્રકારો સિવાય ભાગ્યે જ કોઇ જાણે છે. આ બધા કલાકૌશલપૂર્વક બનતું ચિત્ર ભલે લઘુ કે નાનકડું હોય છે, પણ એ તૈયાર થતાં ક્યારેક તો દિવસો લાગી જાય છે.

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો ક્યારેક આ ચિત્રો જૂનાં લઘુચિત્રોની અનુકૃતિ લાગે, પણ હકીકતે એ બધાં વિનોદભાઇનાં પોતાનાં સર્જનો છે. આ શૈલીનાં ચિત્રોમાં વિષયો, રજૂઆતની નિશ્ચિત પદ્ધતિ તથા ચિત્રણની પરંપરિત લાક્ષણિક્તાને કારણે ઘણી બાબતો એક સરખી લાગે છે, પરંતુ એ પરંપરાને જાળવવા માટે ચિત્રકારે આ સમગ્ર ચિત્ર શૈલીને પૂરેપૂરી આત્મસાત કરવી પડે છે. છતાં વિનોદભાઇએ પોતાનાં ચિત્રોમાં એ નિશ્ચિત પરંપરામાં ક્યાંક કાટછાંટ તો ક્યાંક આગવાં ઉમેરણ પણ કર્યાં છે, જ્યારે એમના ચિત્રવિષયો બહુધા પારંપરિક પ્રકારના હોય છે. પણ તેનું કારણ એવા વિષયો આ શૈલીમાં વિશેષ બંધબેસતા લાગે છે તે હશે. બાકી એમણે અપનાવેલી આ શૈલીની પૂરી સમજ સાથે તેમણે તેની કુમાશભરી રેખા, રંગનું માધુર્ય અને વિગતોની સૂક્ષ્મતાને તો પૂરેપૂરી સિદ્ધ કરી છે. અને આ સિદ્ધિપૂર્વક તેમણે કેટલાંક સુંદર છબિચિત્રો (પોર્ટ્રેટ્સ) પણ કર્યાં છે. આ બધું ચિત્ર સર્જન બહુધા હાથીદાંતની તક્તી ઉપર જ છે, જે એમની આગવી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે. □

• બંસીલાલ દલાલ •

STATEMENT

STATEMENT of ownership and other particulars about the newspaper 'Kumar'

as required to be published under rule 8 of the Registration of Newspapers (Central) Rules 1956.

1. Place of Publication	Kumar Printery, 1454 Raipur, Ahmedabad-1
2. Periodicity of its Publication	Monthly
3. Printer's Name & Nationality	Ashokbhai B. Rawat (For Kumar Karyalaya Ltd.) Indian
Address	1454 Raipur, Ahmedabad-1
4. Publisher's Name & Nationality	Ashokbhai B. Rawat (For Kumar Karyalaya Ltd.) Indian
Address	1454 Raipur, Ahmedabad-1
5. Editor's Name & Nationality	Biharilal J. Tank Indian
Address	1454 Raipur, Ahmedabad-1

6. Names and addresses of individuals who own the newspaper and are partners or share holders holding more than one per cent of the total capital. (1) Chinubhai C. Shah and Mangalagauri Chinubhai Shah, 22 B.N. Kapol Nivas, Vincent Road, Bombay-19 (2) Chhotalal Jivraj Sheth 125 Medows Street, Bombay-1 (3) Indumati Chaitanyaprasad Diwanji, 'Paradise', Shahibag, Ahmedabad-4 (4) Mahendrabhai Shantilal Shah, Shahibag, Ahmedabad-4 (5) Kusumben Champaklal Banker, Kochrab, Opp. Kagdiwad, Ahmedabad-6 (6) Dhirendra Nanjibhai Mehta, Swastik Bhuvan, Uganda Road, Porbandar (7) Lady Tanumati Chinubhai, Shanti Kunj, Shahibag, Ahmedabad-4 (8) Parshuram Premshanker & Rameshchandra P. Raval, C/o Raval Bros., 185 Princess St., Bombay-2 (9) Isuf Abdul Qaiyum Faizullabhai, Karim Bag, Athva Lines, Surat (10) Bhartiben Ramakant Mehta, Moti Mahal, Churchgate Reclamation, Bombay-1 (11) Jadavlaxmi R. Kamani and Poonamchand R. Kamani, Kamani Chambers, Bombay-1 (12) Bai Triveni, Widow of Pranjivan K. Desai, 47 C. P. Tank, Madhav Bag, Bombay-4 (13) Narendra Ravishanker Raval, Brahmin Mitra Mandal Society, Ahmedabad-6 (14) Gajendra Ravishanker Raval, Brahmin Mitra Mandal Society, Ahmedabad-6 (15) Kanak Ravishanker Raval, Brahmin Mitra Mandal Society, Ahmedabad-6 (16) Mrs. Rashmibala D. Trivedi & Miss Rajanibala K. Pandya, 587, 18th Road, Khar, Bombay-21 (17) Prabhudas Balubhai Patwari & Smt. Savita Prabhudas Patwari, 46 Parimal Society, Ahmedabad-6 (18) Girdharlal Damodardas, 'Prerana', Ambavadi, Ellis Bridge, Ahmedabad-6 (19) Janardan Pranshanker Raval, Mahashanker Bhuvan, Takhteshvar, Bhavnagar (20) Lt. Col. (Retd.) Balvantrai J. Bhatt, Maun Appartments, Near Bhatt Mevada Chhatralaya, Mithakhali Char Rasta, Ellis Bridge, Ahmedabad-6 (21) Purushottam G. Mavalankar & Purnima P. Mavalankar, 'Gopika' Maharashtra Society, Ellis Bridge, Ahmedabad-6 (22) Bachubhai P. Rawat, Brahmin Mitra Mandal Society, Ahmedabad-6 (23) Hiralal Harilal Bhagwati, 169 New Cloth Market, Ahmedabad-2 (24) Biharilal Popatlal Shah, Jagabhai Park, Lala Lajapatray Road, Maninagar, Ahmedabad-2 (25) Vyomeshchandra R. Trivedi C/o J. A. Trivedi Bors. Balaghat (M.P.) (26) Kirankumar R. Trivedi C/o. J. A. Trivedi Bros. Balaghat (M. P.) (27) Hitenkumar B. Trivedi C/o. J. A. Trivedi Bros. Balaghat (M. P.) (28) Rajivkumar B. Trivedi C/o. J. A. Trivedi Bros. Balaghat (M. P.) (29) Bhuvnesh M. Trivedi C/o. J. A. Trivedi Bros. Balaghat (M. P.) (30) Nikhilish M. Trivedi C/o. J. A. Trivedi Bros. Balaghat (M. P.) (31) Shri Bhalchandra Ratilal Shah, ABC Nursery Compound, Near Nagri Hospital, Ellis Bridge, Ahmedabad-6

I, Ashok B. Rawat, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief. Dated this 27th day of Feb. 1984

Sd./ A. B. Rawat, Publisher

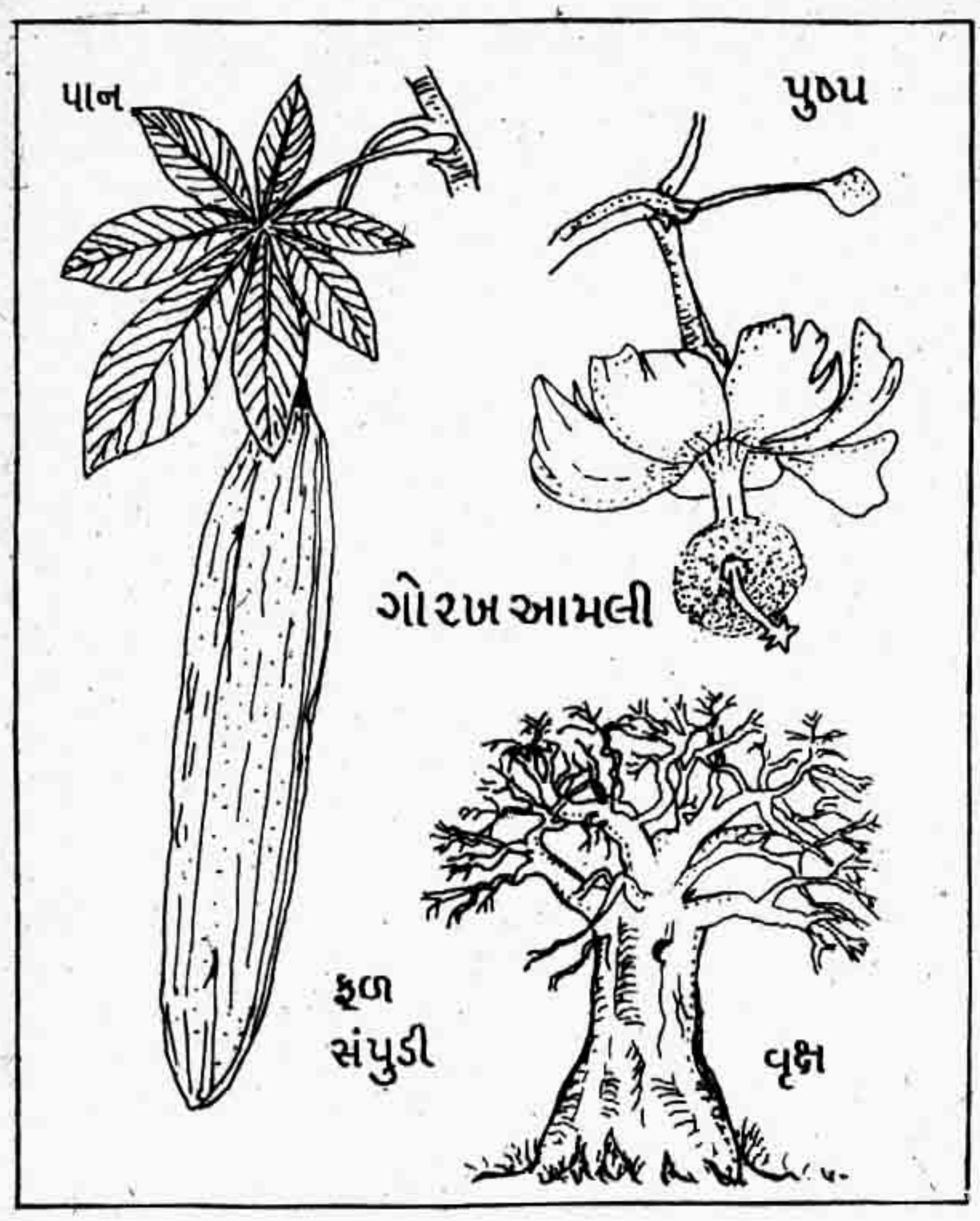

ગોરખઆમલી ના સંદર્ભમાં ડૉ. સુશ્રુત પટેલ નો એક પત્ર

આપણામાં કહેવાય છે કે કોઇ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ મળે તો એકલાએ એનો ઉપભોગ ન કરવો. શાસ્ત્રમાં આને માટે 'ઇષ્ટૈ: સ: ભુજ્યતામ્' એવું કહેવાયું છે. આવું માનતા કાકાસાહેબે વર્ષો પહેલાં 'કુમાર' (નવેમ્બર ૧૯૬૩, સળંગ અંક ૪૭૯) ના વાચકોને પોતે જોયેલાં વિવિધ આકારવાળાં વૃક્ષોનો અછડતો પરિચય 'આકર્ષક વૃક્ષો' શીર્ષક હેઠળ કરાવ્યો હતો.

કાકાસાહેબની યાદ એટલા માટે કે જુલાઇ ૧૯૮૫ (અંક-૭૩૯)ના 'કુમાર'ના અંકમાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર શ્રી કિશન કાંબળેએ આવી જ રીતે પોતે માંડુમાં જોયેલાં, અત્યંત જાડું થડ ધરાવતાં વૃક્ષોનો પરિચય આપણને કરાવ્યો છે. જોકે આ પરિચય માત્ર ચિત્રનોંધો પૂરતો જ છે, એમાં એ વૃક્ષનું નામ આપ્યું નથી. કોઇ બાળકે પ્રમાણભાન વગર દોરેલાં ઝાડ જેવાં એ ચિત્રો લાગે છે. અને માંડુ નાં એ વૃક્ષોની આ તો ખાસિયત છે!

માંડુ તો ઘણાં જતાં હશે, પણ અહીંનાં આ વૃક્ષની ખાસિયત બધાએ નહિ નોંધી હોય. શ્રી કિશનભાઇને આવું નિરીક્ષણ કરવા બદલ ધન્યવાદ આપીએ. હકીકતે આ વૃક્ષો આટલી મોટી સંખ્યામાં ભારતમાં ભાગ્યે જ ક્યાંક જોવા મળે. ખરું પૂછો તો માંડુની આ એક વિશિષ્ટતા ગણાવવી જોઇએ. (માંડુની બીજી વિશિષ્ટતા રાત્રે થતું આકાશદર્શન છે. આનાં કારણો આટલાં: માંડુનું ભૂપૃષ્ઠ આસપાસના પ્રદેશથી થોડું ઊંચું હોઇ ક્યાંય સુધી ક્ષિતિજ ઉપર કૃત્રિમ પ્રકાશ નડતો નથી. માંડુ ગામની પોતાની કોઇ રોશની વધુ નથી. આસપાસ ક્ષિતિજોને

ઢાંકતા પહાડો નથી. પરિણામે ઊગતા અને આથમતા તારાઓ અહીંથી બહુ સારી રીતે જોઇ શકાય છે.)

અંગ્રેજીમાં 'The Penguin Book of Bird Poetry' નામનું એક સુંદર પુસ્તક ઉપલબ્ધ છે. (૧૯૮૦ અને ૧૯૮૪). એની સંપાદિકા છે Peggy Munsterberg. અંગ્રેજીમાં લખાએલાં પંખીઓ ઉપરનાં કાવ્યોનું એમાં સંકલન કર્યું છે. વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક મઝાનાં ચિત્રો પણ છે. વૃક્ષો ઉપર આવું પુસ્તક થયું છે કે કેમ તે ખબર નથી. કયા કવિએ કયા પક્ષી ઉપર કાવ્ય કર્યું તેની કવિ તેમજ પક્ષીની અલગ-અલગ સૂચિ પણ તેમાં આપેલી છે, જે જોતાં જ અંગ્રેજી સાહિત્યકારોની અઠંગ અભ્યાસનિષ્ઠા અને વિવિધ રસિકતા ઉપર વારી જવાય. સાલીમ અલી જાણે પોતે કાવ્ય કરતા હોય તેમ કેટલાંક કાવ્યો તો પક્ષીઓની ખાસિયતોથી ભર્યાં પડયાં છે !

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવાં સચોટ વર્ણનો જોવાં મળે છે ખરાં, અને કાલિદાસે તો કમાલ કરી છે એમાં યે ના નહીં. પરંતુ કેટલીક કહેવતોને બાદ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં કયા કવિના કાવ્યો આટલાં પ્રમાણભૂત છે?

ઘણાં વર્ષો પહેલાં નરસિંહરાવે 'મધ્યરાત્રીએ કોયલ' નામનું કાવ્ય લખેલું તે જોઇને કોઇકે લખ્યું હતું કે આવા કસમયે તે કોયલ બોલતી હશે? કેમ જાણે કોયલ કવિઓ-વિવેચકોને પૂછીને ટહૂકતી હોય!

ગુજરાતમાંનો કબીરવડ તો પ્રખ્યાત છે અથવા કહો કે એક જમાનામાં પ્રખ્યાત હતો. એના ઉપર કવિ નર્મદે 'ભૂરો ભાસ્યો ઝાંખો, દૂરથી ધૂમસે પ્હાડ સરખો...' એવું શિખરિણી છંદમાં કાવ્ય પણ આપ્યું છે. કાવ્ય તો સરસ છે, કમનીય છે (અને આવાં રાગમાં ગવાય એવાં કાવ્યો પણ હવે કયાં લખાય છે?), પણ એમાં વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઇ છે ખરી ? એનું કારણ છે. ગુજરાતી કવિતા પ્રકૃતિની બહુ નજીક નથી ગઇ. ગઇ છે ત્યારે પણ પ્રકૃતિ સાથે ભાગ્યે જ ઘરોબો બાંધ્યો છે. પછી એવા વાતાવરણમાં નીડ બાંધવાની તો કલ્પના જ ક્યાંથી થાય ? કેટલાં સાગર-કાવ્યો, કેટલાં પ્રકૃતિ-વર્ણનો, કેટલાં પંખીઓ, ફૂલો કે વૃક્ષ-વેલીઓ ઉપર આપણા કવિઓએ પ્રમાણભૂત કાવ્યો આપ્યાં છે?

આ પ્રમાણની વાત જવા દઇએ તો ગયે વર્ષે ૧૯૮૫માં પ્રકટ થયેલું 'લોકસંસ્કૃતિમાં પંખીઓ' નામનું શ્રી ખોડીદાસ પરમારનું નાનકડું પુસ્તક ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી ખોડીદાસ અચ્છા ચિત્રકાર કોઇ આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખિત પંખીઓનાં રેખાંકનો પણ એમણે આપ્યાં છે. અલબત્ત, આ પુસ્તક શાસ્ત્રીય નથી કે એમાં પક્ષીઓ અંગે એવી કોઇ વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપી પણ નથી. એમાં તો છે કેટલાંક બહુ પરિચિત પક્ષીઓને લોકસાહિત્ય તેમજ લોકસંસકૃતિએ કેવી રીતે વધાવ્યાં છે તેની વાતો. એમ તો શ્રી નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમલ્લ પરમારે પણ વર્ષો પહેલાં 'આપણે આંગણે ઊડનારાં' નામે પક્ષીઓનો કંઇક વૈજ્ઞાનિક પરિચય કરાવતું એક પુસ્તક આપેલું. તેમાંયે એમણે ઠેકઠેકાણે લોકકથાઓ અને લોકગીતો પણ સમાવ્યાં હતાં, પરંતુ એ ગીતોમાં પેલા વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વનો અભાવ વર્તાય જ છે.

થોડા સમય પૂર્વે હેલીનો ધૂમકેતુ આપણને 'હલો' કરવાનો હતો તેના સંદર્ભમાં યે થોડું વિચારી લઇએ. વિજ્ઞાનનાં ઢગલાબંધ પુસ્તકો હેલીના ધૂમકેતુ ઉપર તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અંગ્રેજીભાષી લેખકોએ એમનાં ગદ્ય-પદ્યમાં હેલી યા અન્ય કોઇપણ ધૂમકેતુનો ઉલ્લેખ થયો હોય તેની યાદી ઉદાહરણો સાથે ટાંકી છે. તો કેટલાંક પુસ્તકોમાં ધૂમકેતુ કયાં ચિત્રો કે સ્થાપત્યમાં દર્શાવાયો છે તેની સૂચિ આપી છે. શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનિસન, લૉર્ડ બાયરન, ડેનિયલ ડેફો, કેટ્સ, ટૉમસ હાર્ડી, ટૉલ્સટૉય વગેરે જેવા સાહિત્યના ઝળહળતા સંખ્યાબંધ સિતારાઓએ ધૂમકેતુ ઉપર, ધૂમકેતુને અનુલક્ષીને, એને સંબોધીને લખ્યું છે. ટૉલ્સટૉય (૧૮૨૮-૧૯૧૦) કદાચ એવો એકમાત્ર સાહિત્યકાર હતો કે જેણે હેલીના ધૂમકેતુને બે વાર જોયો હતો. માર્ક ટ્વેઇનનો કિસ્સો તો મશહુર છે. અચ્છા, આવો સદ્ભાગી ખગોળશાસ્ત્રી કોણ હતો? નેપ્ચૂન ગ્રહની શોધ કરનાર ગૅલે (Johann Gottfried Galle: ૧૮૧૨-૧૯૧૦) કદાચ એકમાત્ર જાણીતો ખગોળવિદ્ હતો કે જેણે હેલીના ધૂમકેતુને ઇ. સ. ૧૮૩૫ અને ૧૯૧૦ માં, એમ બે વાર જોયો હતો.

હેલીના ધૂમકેતુને બબ્બેવાર જોવાનો લ્હાવો પામ્યા હોય તેવા ખગોળશાસ્ત્રીઓની યાદીમાં આટલો ઉમેરો પણ કરી શકાય, અને એમાં એ બધા જ પાછા ધૂમકેતુ-નિષ્ણાતો છે! જેમકે હજી ગયે વરસે જ અવસાન પામેલાઓને (Ernst Julius

ગોરખઆમલી મૂળ તો આફ્રિકાના વિષુવવૃત્તીય પ્રદેશનું વૃક્ષ છે. આરબો તેને ભારતમાં લાવ્યા એમ મનાય છે, અને સૈકાઓથી તે આપણા દેશમાં પરિચિત છે. આપણી તરફ તે 'રૂખડા' નામે પણ જાણીતું છે. 'ગાંડા ઝાડ' નામે પણ તે ઓળખાય છે. ઊંચાઈના પ્રમાણમાં વધુ જાડા અને કઢંગા થડવાળું આ વગડાઉ વૃક્ષ કેલિફોર્નિયાના મહાકાય રેડવુડ વૃક્ષોને બાદ કરતાં કદાચ સૌથી વધુ દીર્ઘજીવી છે. પર્ણાચ્છાદિત ઉર્ધ્વમૂલ વૃક્ષ જેવા દેખાતા આ ઝાડના થડની ટોચે બહોળા વિસ્તારમાં તેની લાંબી જાડી શાખાઓ ફેલાતી હોઈ તેને 'મહાવૃક્ષ' પણ કહે છે. એની છાલ આમ તો સુંવાળી ગણાય છે, પણ બહુધા કાતરા પડેલી કદરૂપી હોય છે. એના વિશાળ થડના પોલાણમાં માણસ આસાનીથી સમાઈ શકે છે, અને આફ્રિકામાં તો ત્યાંના આદિવાસીઓ પોતાના વડવા તેમજ ભુવાઓના શબને તેની અંદર રાખતા, જે ત્યાં અન્ય કંઈ ઉપચાર વિના સુકાઈને 'મમી' બની જતા. કદાચ એથી અથવા પર્ણ-હીન દશામાં એ વગડા વચ્ચે ઊભેલા પ્રેત જેવું બિહામણું લાગતું હોવાથી આ ઝાડ ઘણાંને મન અપશુકનિયાળ પણ લાગે છે. પરંતુ ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ રૂખડાનું આગવું મહત્વ પણ છે.

એની છાલના રેસા દોરડું, કાપડ તેમજ કાગળ બનાવવામાં ઉપયોગી છે. આ છાલ તથા તેના ફળની રાખને તેલમાં ઉકાળીને આફ્રિકાના વનવાસીઓ તેનો સાબુ તરીકે ઉપયોગ કરતા. રૂખડા ઉપરનો ગુંદર મુખપાક વખતે મોંમાં રાખવાથી આરામ થાય છે. પાળતુ જાનવરોનાં શરીર ઉપર પડતાં ઘારાં રૂઝાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. જો કે રૂખડાનું કાષ્ટ પોચું હોઈ સુથારી કામ માટે એ બિનઉપયોગી છે.

રૂખડાનાં પાન સંયુક્ત હોય છે અને શેમળાનાં પાન જેવાં લાગે છે. આફ્રિકામાં આ પાનનું ચૂર્ણ ભોજન સાથે ખાવામાં વપરાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી તાપ ઓછો લાગવા સાથે પરસેવો વળતો નથી.

વસંતમાં તેમજ કેટલાંક સ્થળે શ્રાવણ-ભાદરવામાં આ ગોરખઆમલીને ધોળા રંગનાં અને કમળ જેવડાં મોટાં ફૂલ આવે છે, જેમાં જાંબલી ઝાંયવાળા પરાગકોષો હોય છે. આ ફૂલ ખીલે ત્યારે તેમાંથી પાકાં સંતરાં જેવી ખટમીઠી સુગંધ આવે છે અને તેની પાંદડીઓ પાછળ વળી જઈ તેના જાડી દાંડી જેવાં પુંકેસરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. ફૂલોથી આચ્છાદિત હોય ત્યારે ગોરખઆમલીનો દેખાવ બિહામણો મટી ભપકાદાર બની જાય છે.

તેનાં ફળ જાડી દાંડીના આધારે લટકતી દોઢ-બે વેંત લાંબી તૂંબડી જેવાં, આછી બદામી ઝાંય સાથે ભૂખરા રંગનાં અને સુંવાળી રૂવાંટીવાળાં કઠણ કાષ્ટમય છાલવાળાં હોય છે. એ 'સંપુડી' નામે પણ ઓળખાય છે. તેની અંદર લોટના ગોળા જેવો માવો હોય છે, જે સ્વાદમાં ખૂબ ખાટો હોઈ આમલીના બદલે ખાવામાં વપરાય છે. આ માવો રુચિકર અને પથ્ય હોઈ સંગ્રહણી તથા જઠરના રોગમાં ગુણકારી ગણાય છે. આ માવાની અંદર સંખ્યાબંધ બીજ હોય છે. જે તાવ ઉપર દવા તરીકે કામ આવે છે. ફળ સુકાય ત્યારે અંદર સર્જાતા પોલાણને કારણે એ પાણી ઉપર તરે છે, એટલે માછીમારો તેને માછલી પકડવા માટેની જાળને તરતી રાખવા બોયાં તરીકે તેની સાથે બાંધે છે.

આમ, આ રૂખડો કે ગોરખઆમલી દેખાવે કઢંગુ કે બિહામણું વૃક્ષ હોવા છતાં તેના ઉપલેખક, ગ્રાહી, શીત, મધુર અને પિત્તહર ગુણોને કારણે જ્વર, દાહ, પિત્ત, વમન તથા અતિસાર વ...મટાડવામાં ઉપયોગી વૃક્ષ છે. સં.

Opik: ૧૮૯૩-૧૯૮૫); ધૂમકેતુની ઉત્પતિ સમજાવતા 'ઉર્ટ-વાદળ' સાથે જેમનું નામ સંકળાયેલું છે તે જાન ઊર્ટ (Jan Hendrik Oort: જન્મ: ૧૯૦૦) અને ધૂમકેતુના ન્યૂક્લીઅસને 'ડર્ટી સ્નોબૉલ મૉડેલ' તરીકે પ્રતિપાદિત કરનાર ફ્રેડ લૉરેન્સ વ્હીપ્પલ (Fred Lawrence Whipple : જન્મ ૧૯૦૬).

આ ત્રણેય ખગોળશાસ્ત્રીઓએ આ વખતના હેલીના આગમનને વધાવવા ઉપરાંત, ૧૯૧૦માં પણ હેલીના ધૂમકેતુનું દર્શન માણ્યું હતું. અલબત્ત, ૧૯૧૦માં આ ધૂમકેતુનો અભ્યાસ કરવા જેટલી એમની ઉંમર ત્યારે નહોતી. આમાંના વ્હીપ્પલે તાજેતરમાં જ 'ધ મિસ્ટરી ઑફ કૉમેટ્સ' નામનું એક દળદાર ને માહિતીપ્રદ પુસ્તક લખ્યું છે. વ્હીપ્પલ તો 'મિ. કૉમેટ' નામે ઓળખાય છે. પણ તે એમણે ૧૨ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં છ જેટલા નવા ધૂમકેતુઓ શોધી કાઢેલા તે કારણે નહિ, પરંતુ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી તેઓ ધૂમકેતુનાં સંશોધનો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાએલા છે તે કારણે.

'ધૂમકેતુ' નામધારી ભવ્ય સાહિત્યકાર છે ખરા આપણે ત્યાં, પણ એવો સાહિત્યકાર ખરો કે જેનાં લખાણોમાં આકાશની આ ભવ્યતાને બિરદાવાઈ હોય? પી એચ.ડી કરના અભ્યાસુ માટે આ રસનો વિષય છે. હા, એક 'હિન્ટ' આપું : ૧૯૭૬માં હેલીના ધૂમકેતુને પાર્શ્વભૂમિ બનાવીને ડૉ. દામોદર બલરે 'અપૂર્વ અપેક્ષા' નામની એક નવલકથા લખી છે, જેમાં એની ૩૧મી

વારની મુલાકાત સાંકળી લેવાઇ છે (આ વખતની, ૧૯૮૫-'૮૬ની હેલીની મુલાકાત, નોંધાયેલી ૩૦મી મુલાકાત છે.) 'કુમાર'ના વાચકોના પ્રિય વિજ્ઞાન-લેખક, બહુશ્રુત ડૉ. શિવપ્રસાદભાઇ ત્રિવેદીએ 'નિરીક્ષક' નામના અઠવાડિકમાં જૂન ૧૯૮૩ દરમિયાન 'સાહિત્યમાં વૈદ-દાકતરનાં વખાણ અને વખોડ' નામની એક લેખ-શ્રેણી આપેલી. તેવી રીતે 'આપણા સાહિત્યમાં ધૂમકેતુ' નામે કોઇક અભ્યાસુ કંઇ નહીં તો એકાદ લેખ પણ લખી શકે, પછી જોઇએ કે પ્રેમગીતો અને પ્રેમકથાઓમાં ચપટ બની ગયેલું 'ગુજુ' સાહિત્ય કેટલુંક જીવંત, અનુભવયુક્ત અને વિજ્ઞાનાભિમુખ છે. જિંદગીમાં એકાદવાર જ, આશરે પોણો સો વર્ષે જોવા મળતી આ અદ્દભુત ઘટનાને આપણા આધુનિક કવિઓ કે લેખકો પોતાના ગદ્ય-પદ્યમાં ઉતારશે ખરા? ઇ. સ. ૨૦૬૧ની કોઇક રાત્રીએ ખાંખાખોળી કરતા કો'ક જિજ્ઞાસુ યુવાનની 'આંખ્યું'માં પળ માટે પણ વસી જવાનું શું તેમને નહીં ગમે ?

આપણે એકવીસમી સદીથી પાછા વીસમી સદીમાં આવીએ હા, તો આપણે જુલાઇ ૧૯૮૫ ની વાત કરતા હતા. 'કુમાર'ના એ અંકમાં આપેલા રેખાંકનો કયા વૃક્ષના છે ?

માંડુમાં સર્વત્ર જોવા મળતા આ વૃક્ષને ત્યાંના રહેવાસીઓ 'ગોરખ ઈમલી' તરીકે ઓળખે છે. હિંદી ભાષામાં પણ આ જ નામે તે ઓળખાય છે. પણ આ નામ આપણે માટે સહેજ ગૂંચવાડો સર્જે છે. વાલોળની પાપડી જેવા આકારનું (અર્ધચંદ્રાકાર), ગુલાબી-સફેદ ગર ધરાવતું અને વાલોળની જેમ જ હારબંધ પણ કાળાં બીયાં ધરાવતું ફળ આપણે ત્યાં ગોરસ (કે ગોરખ) આંબલી તરીકે ઓળખાય છે. બાળકો એ ખાતાં હોય છે. સહેજ ગળચટ્ટા તેમજ વધુ તો તૂરા સ્વાદને કારણે, એ ખાધા પછી મોં સુકાઇને એક પ્રકારની વાસ પેદા કરે છે. આ ફળને આ વૃક્ષ સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી. સામ્ય હોય તો ફક્ત નામ પૂરતું જ છે.

આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમાં 'ગોરક્ષી', 'પંચપર્ણિક' કે 'દીર્ઘદંડી' કહે છે. મરાઠીમાં એને 'ગોરખચિંચ' પણ કહે છે. 'ચોર આંબલી' (ચોયર ચિંચ) કે 'રૂખડો' તરીકે પણ એ ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં એનું અત્યંત પ્રચલિત નામ છે : 'બાઓબાબ' (Baobab). આ ઉપરાંત, અંગ્રેજીમાં એનાં જે અન્ય નામો છે તે એ વૃક્ષની એક યા અન્ય લાક્ષણિકતાને ધ્યાનમાં લઇને અપાયાં છે. જેમ કે એનાં ફળ વાંદરાઓને બહુ પ્રિય હોઇને 'મંકી-બ્રેડ ટ્રી', તો એનાં ફળના માવાને ધ્યાનમાં રાખીને 'ક્રીમ ઑફ ટાર્ટર ટ્રી' એવાં નામો પણ એને અપાયાં છે. એનાં ફળનાં આકાર ને કદ ઉપરથી અને 'આફ્રિકન કાલાબાશ ટ્રી' (African Calabash Tree) પણ કહે છે.

'બાઓબાબ'નું વૈજ્ઞાનિક નામ છે 'ઍડેન્સોનિયા ડિજિટાટા લીન' (Adansonia digitata Linn). તે એક ફ્રેન્ચ વનસ્પતિશાસ્ત્રી- માઇકેલ ઍડેન્સન (૧૭૨૭-૧૮૦૬)નાં નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે. આફ્રિકા જનારા કેટલાક પ્રથમ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓમાંનો તે એક હતો. એ જ્યારે ઇ. સ. ૧૭૫૦માં પાછો ફર્યો ત્યારે ઘણી મોટી સંખ્યામાં વનસ્પતિના નમૂનાઓ પોતાની સાથે લઇ ગયેલો. 'ડિજિટાટા' એ નામ, દાંડી ઉપર તેનાં પાનની આંગળીઓ જેવી રચના સૂચવે છે. (સરખાવો સંસ્કૃત નામ: 'પંચપર્ણિક'.) સંસ્કૃતમાં તેનું બીજું નામ 'પારસ પીપલ' પણ છે. એવું કહેવાય છે કે ગોરખનાથે એમના શિષ્યોને આ વૃક્ષ નીચે બેસીને બોધ આપેલો. પરિણામે એને ગોરખ-આંબલી કહે છે.

'બાઓબાબ' નામ સૂચવે છે તેમ આ વૃક્ષનું મૂળ વતન છે આફ્રિકા. વર્ષો પૂર્વે અરબ વેપારીઓ તેને ભારતમાં લાવ્યા હોવાનું મનાય છે. ભારતમાં તો એ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાથી આશરે ૪૦૦ માઇલ દૂર આવેલા ડઝનેક ટાપુઓ (Republic of Cape Verde) ઉપર પણ આ વૃક્ષ જોવા મળે છે. તેવી જ રીતે માડાગાસ્કરમાં પણ તે જોવા મળે છે. આ બધી જાત 'ઍડેન્સોનિયા ડિજિટાટા' કહેવાય છે. વળી, એમાંય એમનાં કદ વચ્ચે ફરક છે. જેમ કે ડેવિડ ઍટેનબરોએ 'Journeys to the past' (૧૯૮૧) નામના પુસ્તકમાં આ વૃક્ષ અંગે લખ્યું છે કે માડાગાસ્કરમાં થનાં 'બાઓબાબ' આફ્રિકાનાં 'બાઓબાબ' કરતાં કદમાં કયાંય મોટાં છે. ઍટનબરોએ આ વૃક્ષની સાથે સંકળાએલી એક આફ્રિકન લોકવાયકા પણ ટાંકી છે. સૃષ્ટિના આરંભે ઇશ્વરે કોઇ કારણસર ગુસ્સે થઇને આ વૃક્ષને ઉખાડીને જમીનમાં ઊંધા માથે દાટી દીધું, ત્યારથી શિક્ષારૂપે એ આમ જ ઊગતું આવ્યું છે. એટલે જ એને 'Upsidedown tree' પણ કહે છે. 'ઉર્ધ્વમૂલમ્ અધ: શાખા' !

આપણા કવિ - લેખક સ્વ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની એક કૃતિનું નામ અહીં યાદ આવી જાય છે- 'ધી અપસાઇડ ડાઉન ટ્રી'. જો કે બાળકો માટેની એ કૃતિનો વિષય સાવ જુદો જ છે.

આ ઉપરાંત, 'બાઓબાબ'ની એક અન્ય જાતિ (સ્પીશીઝ) ઑસ્ટ્રેલિયામાં પણ થાય છે. એનું ત્યાં પ્રચલિત નામ છે: 'The Bottle Tree.' અને વૈજ્ઞાનિક-શાસ્ત્રીય નામ છે: 'એડેન્સોનિયા ગ્રેગોરી' (Adansonia gregori). આકારમાં તો એ એના આફ્રિકન બિરાદરને મળતું જ આવે છે, પણ કદમાં સહેજ નાનું છે.

આફ્રિકા તથા ઑસ્ટ્રેલિયાની આ બંને જાતિઓ 'ઍડેન્સોનિયા બાઓબાબ્સ' વંશ (જીનસ)માં આવે છે, અને એનાં ફળ ઉપરની રેશમ જેવી યા મખમલી રૂંવાટીને કારણે શાલમલ્યાદિ (બૉંબેકેસી-Bombacaceae) કુળ (family)માં મૂકાય છે. ગ્રીકના રેશમના કીડા માટે 'Bombux' શબ્દ વપરાય છે. એ ઉપરથી 'Bombax' શબ્દ આવ્યો છે. એનાં ફળ ઉપરની રૂંવાટી 'રેશમના વસ્ત્ર' જેવી મુલાયમ હોવાથી એના કુળને આવું નામ અપાયું છે. વિસ્તૃતપણે બાઓબાબને 'માલ્વેલીઝ' (Malvales) નામની શ્રેણી (Order)માં મૂકવામાં આવે છે. જે પછી ૭ જુદીજુદી ઉપજાતિઓ (Subspecies)માં વહેંચાય છે.

બાઓબાબના જાડી દાંડીના આધારે લટકતાં તુંબડી જેવાં ફળને 'સંપુડી' કહે છે. 'સંપુડી' લાંબું, અંડાકાર યા લંબગોળ, કાષ્ઠ જેવું કઠણ, ૯ થી ૧૨ ઇંચ લાંબું અને ૪ થી ૫ ઈંચ

પહોળું હોય છે. અને ઉપર જોયું તેમ, તેના ઉપર ભૂખરી, રેશમ જેવી ચળકતી મખમલી રૂંવાટી હોય છે. ફળની અંદર અત્યંત ખાટો માવો હોય છે. આ ગર્ભની અંદર કઠણ, ચળકતાં, મૂત્રપિંડાકાર સંખ્યાબંધ બીજ હોય છે. માંડુવાસીઓ ગરમીની ઋતુમાં એના માવામાંથી શરબત બનાવે છે.

બી વાવવાથી કે કાપકલમથી તેને ઉગાડી શકાય છે. એની વૃદ્ધિ મંદ હોય છે. દરિયાકિનારાની રેતાળ જમીન પણ તેને માફક આવે છે. આ કારણે ભારતના પશ્ચિમી સમુદ્રકિનારે પણ આ વૃક્ષો જોવા મળે છે.

એનું થડ પોચું અને પાણીનો સંગ્રહ કરી શકે તેવું હોય છે. એક અંદાજ મુજબ એના વિશાળ થડમાં ૧૩૬ કિલોલીટર યા ૩૦,૦૦૦ ગેલન જેટલું પાણી સમાઈ શકે છે ! અને એટલે જ વરસાદ વગરના સુક્કા પ્રદેશોમાં એને ફાવે છે. પણ આ કારણે ઈમારતી લાકડા તરીકે તે નકામું છે. એના થડની જે વિશિષ્ટતા છે એ તો એની જાડાઈ અંગેની. આ વૃક્ષનું થડ કદાચ દુનિયાભરમાં સૌથી જાડું હશે- કઢંગુ કહેવાય એટલી હદે જાડું ! તેનો ઘેરાવો કદીક ૧૮ મીટર (૬૦ ફીટ) યા એથી યે વધારે હોય છે, પરંતુ થડની જાડાઈના પ્રમાણમાં એ ઝાડની ઊંચાઈ થોડીક ઓછી યા કદાચ એટલી જ - ૨૩ મીટર (૭૫) ફીટ હોય છે. માત્ર આંકડાથી ખ્યાલ ન આવે તો થડના ઘેરાવા માટે એટલું બસ થશે કે પંદર યા એથી ય વધુ હટ્ટાકટ્ટા માણસો પોતાના હાથ પસારીને એની ફરતે ઊભા રહે તો એ સંપૂર્ણ રીતે ઘેરાય ! મૂળ પાસે પહોળાં આ થડ ઉપર જતાં ધીમીધીમે સાંકડા થતાં જઈ એકાએક જાડી-પાતળી શાખાઓમાં પરિણમે છે. આને કારણે દૂરથી એ શંકુ આકારનાં, આબેહૂબ દારુખાનાની સળગતી ફૂટતી કોઠી જેવાં લાગતાં હોય છે.

બાઓબાબની બીજી નોંધવા યોગ્ય લાક્ષણિકતા તે એની લાંબી આવરદા છે. ઍડેન્સનની પોતાની ગણતરી પ્રમાણે આફ્રિકામાં તેણે જોયેલું એક મોટું વૃક્ષ ૫,૦૦૦ વર્ષથી પણ વધારે વયનું હતું! કદાચ આ અતિશયોક્તિ પણ હોઈ શકે. તેમ છતાંય, વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં એક દીર્ઘજીવી વનસ્પતિ તરીકે બાઓબાબની ગણના તો થાય જ છે.

આ તબક્કે એક આડવાત કરી લઈએ. કૅલિફૉર્નિયામાં થતા એક પ્રકારના શંકુદ્રુમ વૃક્ષો (Bristlecone pine) કદાચ બાઓબાબ કરતાં પણ વધુ જીવતાં હોવાનું જણાયું છે. તો વળી ત્યાં જ , એટલે કે લોસ ઍંજિલિસની પાસે આવેલા મોજાવે રણમાં થતી, વીંટી આકારે પ્રસરતી એક પ્રકારની ઝાંખરા જેવી વનસ્પતિ (Creosote bush) તો કદાચ દુનિયાભરની સહુથી વધુમાં વધુ વય ધરાવતી વનસ્પતિ છે. આ વનસ્પતિનો ૧૨,૦૦૦ વર્ષ પુરાણો એક જીવંત નમૂનો ડેવિડ ઍટનબરોએ પોતાની ટીવી સિરીઅલ (અને હવે પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ) 'ધી લિવિંગ પ્લેનેટ'માં દર્શાવ્યો હતો. તે ઘણાંને યાદ હશે. દુનિયાભરના વિક્રમોની નોંધ લેતી 'ગિન્નેસ બુક'માં પણ આ વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ નથી તે અહીં નોંધવું જોઈએ. આ ટીવી ફિલ્મ કેવી રીતે ઊતારી, એમાં કેવીકેવી ટૅકનિકલ કરામતો પ્રયોજી એની ખાટીમીઠી વાતો કરતું 'The Making Of The Living Planet' નામનું એક પુસ્તક પણ તાજેતર (૧૯૮૫)માં Andrew Langley-એ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

ટીવીની વાત સાથે એક બીજી વાત પણ યાદ આવે છે. સ્વ. હરિનારાયણ આચાર્ય ઉપરના મારા લેખ ('કુમાર' જૂન-જુલાઈ) ૧૯૮૪, અંક-૭૨૬/૭૨૭)માં મેં 'The Ganges Gharial' નામની એક ટીવી ફિલ્મ અંગે લખ્યું હતું. ત્રણ વર્ષની જહેમત બાદ આપણા શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ-તસવીરકાર બેદી બંધુઓએ એ ઉતારેલી, જે 'બીબીસી' ઉપર જાન્યુઆરી ૧૯૮૪માં દર્શાવાયેલી તે અંગે લખીને આપણને ક્યારે તે જોવા મળશે એનો વસવસો પણ

લઘુકથા

ખબર પડતી નથી...!!

જનક ત્રિવેદી

મારા ઉપર ખૂનના આરોપનો કેસ ચાલી રહ્યો છે.

ત્યારે ગામમાં ચોરીનો આતંક ફેલાયો હતો.

હું હળવા અવાજે જાગી ગયો હતો. પડોશીના મકાન પાછળના વીજળીના થાંભલેથી એ અગાસીમાં કૂદ્યો હતો. પછી દીવાલ સરસો ગુપચુપ બેસી ગયો હતો

અગાસી ઉપર લંબાની વડની ઘેઘૂર ડાળ ઉપરથી મેં સીધું એની ઉપર ઝંપલાવ્યું હતું. મારા ભારથી એ ધરાશાયી થઈ ગયો હતો, અને એની પાતળી ગરદન મારા હાથ વચ્ચે આવી ગઈ હતી. એનું સુકલકડી શરીર મારા હાથમાંથી છટકવા તરફડવા માંડયું હતું. પણ મેં એને બરાબર ભિડાવ્યો હતો. ગરદન છોડીને મેં એના બન્ને હાથ પકડી લીધા હતા. ચાકુ હોય તો એનો હાથ ત્યાં સુધી પહોંચે નહિ. એણે કશો પ્રતિકાર કર્યો નહીં. પછી ખબર પડી કે એની પાસે કોઈ હથિયાર નહોતું. ધમાચકડીથી બધાં જાગી ગયાં હતાં.

પોલીસ આવી ત્યારે પણ એ પેટમાં ગોઠણ નાખીને બિલકુલ શાંત થઈને પડયો હતો. પોલીસોએ એને ટીંગાટોળી કરી પોલીસવાનમાં નાખ્યો, ત્યારે ઇન્સપેક્ટર બબડયો હતો; 'આને હૉસ્પિટલમાં લઈ જવો પડશે..!' કમાલ છે આ પોલીસ પણ ...!

નહોતો મેં એને માર્યો, નહોતી થઈ એને કશી ઈજા કે ઉઝરડો સુદ્ધાં ! હા, એનું ગળું મારા હાથમાં આવ્યું હતું. પણ, ઓટોપ્સી રિપોર્ટમાં પણ એનું મૃત્યું શ્વાસ રુંધાવાથી થયું છે, એવું આવ્યું નથી ! બ્રેઈન હેમરેજ પણ નોંધાયું નથી ! વળી, હોજરી પણ ઈજા વગરની સાવ ખાલીખમ હતી, એવું ઓટોપ્સી રિપોર્ટમાં નોંધાયું છે ! મને હજી પણ ખબર પડતી નથી કે, તો પછી એ મરી કેમ ગયો ?!! □

કરેલો. એ પછી, તાજેતરમાં જ એટલે કે આશરે ત્રણેક વર્ષો પછી રવિવારે તા. ૨-૨-૧૯૮૬ના રોજ સવારે આઠ વાગ્યે, ક્રિકેટ-મૅચની વચ્ચે, આપણા 'દૂરદર્શને' કોઇપણ જાતની પૂર્વસૂચના વગર એ ટેલિકાસ્ટ કરી નાખી ! આપણા દૂરદર્શને સાબિત કરી આપ્યું છે કે થોડી દેર ભી હૈ, ઔર થોડા-બહુત અંધેર ભી ! ભલા, ટેલિકાસ્ટ કરતાં પહેલાં આવી સુંદર ને માહિતીપ્રદ દસ્તાવેજી ફિલ્મની અગાઉથી યોગ્ય જાહેરાત તો કરવી હતી!

દુનિયાના વિચિત્ર આકાર ધરાવતાં વૃક્ષોમાં આપણો વડ પણ આવી જાય. તેવી જ રીતે, ઑસ્ટ્રેલિયામાં જોવા મળતું 'Grass tree' દૂરથી જોતાં, મીણબત્તી મૂકવાના સ્ટેન્ડ (કેન્ડિલાબ્રમ, શમાદાન) જેવું લાગે છે ! મૅકસિકોમાં 'Boojum tree' નામનું વૃક્ષ પણ એના વિચિત્ર આકાર માટે જાણીતું છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં આથી પણ અનેક કુતૂહલપ્રેરક અજાયબીઓ ભરી પડી છે. જેમકે હવાના પ્રદૂષણની પૂર્વસૂચના કરતું એક વૃક્ષ 'Cannon Ball Tree' તાજેતરમાં જ જણાયું હતું. આ વૃક્ષ ઉપર મુંબઇની એક ફેક્ટરીમાંથી ગૅસ લીક થતાં થયેલી અસરનો અભ્યાસ કરતાં આ આશ્ચર્યકારક સત્ય બહાર આવ્યું હતું. એનાં બધાં પાંદડા ખરી ગયાં હતાં, અને પ્રદૂષણની અસર જતી રહેતાં, એ ફરી ઉગ્યાં હતાં. અને વિચિત્રતાઓમાં આગળ તરી આવતા બાઓબાબ વૃક્ષ વિષે હજુ તો ઘણુંઘણું રસદાયક લખી શકાય, પણ આ સાથે આપેલો એનો ફોટો અને આટલી અમસ્તી માહિતી જિજ્ઞાસુને આગળ દોરી જાય તોય ઘણું છે. છેલ્લે એક રહસ્ય છતું કરી દઉં. 'કુમાર' ૧૯૫૪ પૂર્વે 'આપણી વનસ્પતિ' નામની એક શ્રેણી પ્રો. જે. ડી. ઓઝાની વિદ્વાન કલમે લખાઇ હતી. પાછળથી એ 'વૃક્ષ અને વેલી' એવા નામે પુસ્તકાકારે પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી. એમાં પણ બાઓબાબ અંગે થોડીઘણી માહીતી મળશે. આ ઉપરાંત, અંગ્રેજીમાં Dr. H. Santapau (ભૂતપૂર્વ ડિરેક્ટર, બૉટનિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા) નામના વિશેષજ્ઞે આપણાં વૃક્ષો ઉપર 'Common Trees' નામે એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે (૧૯૬૬). તેમાં પણ આ વૃક્ષ અંગે ઉપયોગી માહિતી મળશે.

તા. ૧૫-૧-૮૬ ◻

અનુસંધાન] હ્યુમર [પૃ. ૧૮૮ થી

વિશ્વમાં ભજવાતાં આ પ્રકારનાં નાટકોને આયેનેસ્કોએ 'ટ્રૅજિક ફાર્સ' તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. આમાં ઘટતી ઘટનાઓ એક સાથે રમૂજી, પાશવી, ભયાનક અને નિરર્થક હોય છે.

ટૉમસ પિન્કોરીન, જહૉન હૉક્સ, ગન્ટર ગ્રાસ, ટેરી સધર્ન તથા કર્ટ વૉનેગટ વગેરેની કૃતિઓમાં આ બ્લૅક હ્યુમર જોવા મળે છે.

નૉનસેન્સ હ્યુમર

મૅકસ્ ઇસ્ટમૅનના મતે આ નૉનસેન્સ હ્યુમર અક્કલ હોવાનો ડોળ કરે છે, એટલું જ નહિ, તેમાં સફળ પણ થાય છે. આ પ્રકારના હાસ્યમાં કેટલીકવાર બહુ જાણીતા શબ્દો હોય અને આપણે તે વાંચી નાખીએ, પણ પછી ખબર પડે કે આપણે માનીએ છીએ તેવો અર્થ તેમાંથી નીકળતો નથી. જેમકે: Dr, Jekyll,' tell me about your alter ego;

No, you're getting under my hyde'.

ગમ્મત ખાતર કોઇ એક કહેવતના પૂર્વાર્ધને બીજી કહેવતના ઉત્તરાર્ધ સાથે જોડી દેવામાં આવે છે જેનો કોઇ અર્થ નીકળતો હોતો નથી. દા.ત. :

A stitch in time is worth two in the bush...'

ગુજરાતીમાં આવું એક ઉદાહરણ કવિ દલપતરામની આ કાવ્ય-પંક્તિમાં જોવા મળે છે :

'સરસમાં સરસ જમણમાં છે વેઢમી, ઇઝ ઇટ ધિસ ડૉગ ઓર કૅટ ટેલ મી.' ◻

(લેખકના લખાઇ રહેલા પુસ્તક 'વિનોદ વિમર્શ'નું એક પ્રકરણ)

અનુસંધાન] મુહણોત નૈણસી [પૃ. ૧૬૬થી

બનવા પામ્યો છે, સાથોસાથ તત્કાલીન સમાજના વિધવિધ વિષયો વિષે પણ યથાશકય માહિતી તેમાં આપી છે.

અહીં એ પણ નોંધવું આવશ્યક છે કે નૈણસીએ 'મારવાડરા પરગનાંરી વિગત'ના લેખન-સંકલન કરવામાં મુઘલકાલીન ઇતિહાસકાર અબુલ ફઝલના વિખ્યાત ગ્રંથ 'આઇને અકબરી'ને નજર સમક્ષ રાખ્યો હશે. અલબત્ત, 'આઇને અકબરી' જેટલી વ્યવસ્થિત રજૂઆત નૈણસીના આ ગ્રંથમાં નથી, અને નૈણસીએ મુખ્યત્વે તો 'આઇને અકબરી'ના બીજા ભાગનું અનુસરણ કર્યુ છે, પણ તેમાં કેવળ નકલખોરી નથી જ. વળી, 'આઇને અકબરી'ના બીજા ભાગ જેટલું વિષયનું વૈવિધ્ય પણ નૈણસીના ગ્રંથમાં નથી. આનું એક કારણ એ પણ હોઇ શકે કે અબુલ ફઝલનો વર્ણ્ય-વિસ્તાર વિસ્તૃત હોઇ તેના જેટલો વિષય-વ્યાપ નૈણસીમાં ન હોય એ સહજ છે. છતાં નૈણસીએ પોતાના વિષયને શકય તેટલા આધાર-સંદર્ભ સાથે સર્વગ્રાહી બનાવવાનો નિષ્ઠાભર્યો સફળ પ્રયાસ કર્યો હોઇ રાજસ્થાનના પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન મુન્શી દેવીપ્રસાદે નૈણસીને 'રાજસ્થાનના અબુલ ફઝલ'ની જે ઉપાધિ આપી છે તે યથાર્થ જ છે. ◻

યાત્રાની પૂર્ણાહુતિ

નવનીત પારેખ

તકલાકોટ પાછા આવીને અમે ત્યાં બે દિવસ રોકાયા. તેમાંથી એક પૂરો દિવસ અમે બાર માઇલ દૂર ખોજરનાથ જઇ આવ્યા. કરનાલી નદીને કાંઠે-કાંઠે સરળ માર્ગે હતો. ઘોડા પર બેસીને અમે ત્રણ કલાકમાં તો ખોજરનાથ પહોંચી ગએલા. તે દિવસ અમાવસ્યાનો હતો તેથી ત્યાંની ગોમ્પામાં સવિશેષ પૂજા-વિધિ ચાલતો હતો. ખોજરનાથની ગોમ્પા વિશાળ અને સુવિખ્યાત હતી. નેપાલની સરહદ અહીંથી નજીકમાં જ હતી.

ગોમ્પાના ગર્ભગૃહમાં ત્રણ મુખ્ય મૂર્તિઓ હતી. ટિબેટમાં અન્યત્ર જોવા મળતી મૂર્તિઓ કરતાં આ મૂર્તિઓ ભિન્ન હતી. સ્પષ્ટ રીતે એ ભારતીય શિલ્પકલાને અનુસરીને કંડારાઇ હતી અને આપણાં હિંદુ દેવ-દેવીઓનાં જ સ્વરૂપ લાગતી હતી. ભારતનાં તીર્થયાત્રીઓ તો તેમને રામ-લક્ષ્મણ-સીતાનાં જ સ્વરૂપ માને, પરંતુ વાસ્તવમાં આ મૂર્તિઓ ટિબેટી દેવ 'જમ્બ્યાંગ' તથા 'દેવ ચેનરેઝી' અને 'છગ્નદોર્જે'ની મૂર્તિઓ હતી. ગોમ્પાની બહારની લાલ રંગેલી દીવાલ ઉપર સફેદ અક્ષરે 'ૐ મણિ પદ્મે હું હ્રીં' મંત્ર ચીતરેલો હતો.

આ ગોમ્પામાં પણ એક ટૂલ્કુ (અવતારી) લામા રહેતા હતા. રૂકમસિંહને દુભાષિયો બનાવીને થોડી ધર્મચર્ચા કરીને મેં નમ્રતાપૂર્વક પૂછયું :'લામાજી ! ટિબેટનો બૌદ્ધ ધર્મ બીજા બૌદ્ધ દેશોના ધર્મ કરતાં ઘણો જુદો લાગે છે; અને મારી દૃષ્ટિએ તો આ લામા-ધર્મ ભગવાન બુદ્ધના અસલ ઉપદેશથી વિપરીત લાગે છે. આપનું શું માનવું છે?'

થોડીવાર તેઓ શાંત બેસી રહ્યા; પછી ખૂબ વિચાર કરીને ધીરેથી બોલ્યા: 'બાહ્ય દૃષ્ટિએ તમારી વાત સાચી લાગે પરંતુ વાસ્તવમાં ટિબેટી લામા-ધર્મ બુદ્ધ ભગવાનના અસલ ઉપદેશ ઉપર જ આધારિત છે, અને કાંઇક આગળ વધેલો છે. બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય બે પંથ છે - હીનયાન તથા મહાયાન. મહાયાન એટલે 'મોટું વાહન' આ સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ સંકુચિત નથી, પરંતુ વિશાળ છે, મુક્ત છે. મહાયાન સંપ્રદાયમાંથી પણ વળી એક ફાંટો જુદો પડયો તે અમારો ટિબેટી લામા-ધર્મ. અમે તેને 'વજ્રયાન' કહીએ છીએ. અમે અનેક બોધિસત્વોમાં શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ. શાક્યમુનિ ભગવાન બુદ્ધ તો મૃત્યુ પછી નિર્વાણમાં - શૂન્યતામાં પ્રવેશ કરી ગયા. પરંતુ બીજા પણ અનેક મહાત્માઓ થઇ ગયા છે જેઓ આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ બુદ્ધ ભગવાન જેટલા જ ઉચ્ચ કોટીના હતા. સંસારના દુ:ખી જીવાત્માઓ પ્રત્યે અનુકંપા, કરુણા ઉપજતાં તેમણે નિર્વાણ-પદના પોતે અધિકારી હોવા છતાં નિર્વાણ અથવા શૂન્યતામાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. આ સંત મહાત્માઓને અમે બોધિસત્વ કહીએ છીએ. તેઓ સૂક્ષ્મ રૂપે સંસારના બધા દુ:ખી જીવાત્માઓ પ્રત્યે કરુણા ધરાવે છે, દયા અને કૃપા કરે છે અને સૌને સંસાર-ચક્રમાંથી છૂટવા સહાય કરે છે. મહાયાન સંપ્રદાયમાં આ બોધિસત્વો 'અમિતાભ', 'અવલોકિતેશ્વર', 'દેવી તારા', ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય છે, જ્યારે અમે તેમને 'ચેનરેઝી', 'છગ્નદોર્જે', અને 'દેવી દોલ્મા' વગેરે નામથી ઓળખીએ છીએ.'

ટૂલ્કુ-લામા સાથેની ધર્મ-ચર્ચાથી મને ટિબેટી લામા-ધર્મ વિષે થોડું જ્ઞાન તથા સમજ પ્રાપ્ત થયાં. અમે તેમનો ખૂબ આભાર માનીને સાંજે તકલાકોટ પાછા ફર્યા. તકલાકોટમાં વળતે દિવસે અમે ફરી એકવાર પાસેના પહાડ ઉપરની સિમ્બીલિંગ-ગોમ્પા જઇ આવ્યા. તે દિવસે સાંજે મને એક ઘણો વિચિત્ર અનુભવ થયો.

તે સાંજે હું મારા સાથી સાથે અમારા તંબૂમાં આરામ કરતો હતો. અચાનક બહાર થોડોક કોલાહલ અને ઘાંટાઘાંટ સંભળાયાં. તેના કારણ વિષે હું વિચારતો હતો ત્યાં તો બે કદાવર અને બિહામણા ટિબેટી પુરુષો અમારા તંબૂમાં ધસી આવ્યા. તેમણે માથા પર ખાખી રંગની ફેલ્ટ-હૅટ પહેરી હતી અને કમર પર મોટાં ખંજર લટકાવેલાં હતાં. તેમનાં ગળામાં ગુલાબી મણકાની માળા હતી અને પગમાં ઢીંચણ સુધીનાં બૂટ પહેરેલાં હતાં. મોટા અવાજે ટિબેટી ભાષામાં તેઓ બોલવા લાગ્યા. હું તો કાંઇ જ સમજી શક્યો નહિ. મેં ઇશારાથી તેમને શાન્ત પડવા કહ્યું અને બૂમ પાડીને રૂકમસિંહને બોલાવ્યો. રૂકમસિંહે આ ટિબેટી પુરુષો સાથે વાતચીત કરી અને પછી મારી સામે ચિંતાભરી દૃષ્ટિએ જોતાં કહ્યું : 'ભાઇજી ! આ ટિબેટી પોલીસો આપને પકડી જવા આવ્યા છે. પુરંગ જિલ્લાના ઝોંગપૉને (ગવર્નરે) આપની ધરપકડનું વૉરન્ટ કાઢીને આ પોલીસોને મોકલ્યા છે. તેમને સમાચાર મળ્યા છે કે આપે આ ટિબેટી પ્રદેશોમાંથી પવિત્ર મણિ-પત્થરો લીધા છે, અને તે આપ ભારત લઇ જવા ઇચ્છો છો.'

હું તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. ટિબેટમાં તો સર્વત્ર આવા મણિ-પત્થરો ઢગલાંબંધ પડયા હતા; જે પત્થરો ઉપર સુંદર અક્ષરે ટિબેટીઓનો પવિત્ર મંત્ર 'ૐ મણિ પદ્મે હું હ્રીં' કોતરેલો હતો. આ મંત્ર 'મણિ-મંત્ર' અને આવા પત્થરો 'મણિ-પત્થર' કહેવાતા. અમારી ટિબેટની યાત્રા દરમિયાન આવા મણિ-પત્થરોના ઢગલામાંથી મેં છ-સાત સુંદર પથ્થરો પસંદ કરીને, કૈલાસ-યાત્રાની યાદગીરી રૂપે, સાથે લીધા હતા એ ખરું, પણ તે ઉપાડવા એ ટિબેટમાં ગુનો ગણાતો હશે તેનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો. હવે શું થાય ?

મેં રૂકમસિંહને કહ્યું: 'આપણે જુઠું બોલવું નથી. તમે ટિબેટી પોલીસોને કહો કે અમે નિર્દોષ ભાવથી આ પત્થરો ઉપાડયા છે. પેલા અભણ પોલીસો કાંઇ સમજ્યા નહિ. મને તંબૂની

બહાર આવવા હુકમ કર્યો. બૂટ પહેરીને હું બહાર આવ્યો એટલે એક પોલીસે મારો હાથ પકડયો અને મને આગળ ચાલવા કહ્યું. બીજા પોલીસે રૂકમસિંહનું બાવડું પકડ્યું અને મારી પાછળ પાછળ ચાલવા કહ્યું. મેં સાંભળેલું કે ટિબેટમાં ગુનેગારને અંધારી કોટડીમાં પૂરીને કોરડા મારે છે. મનમાં તો હું ગભરાતો હતો, પણ બહારથી હું શાંત અને સ્વસ્થ રહ્યો. મારા સાથીઓ પણ ચિંતાતુર દૃષ્ટિએ અમને લઈ જતા જોઈ રહ્યા.

પોલીસો અમને તકલાકોટથી દોઢેક માઇલ દૂર ઝોંગપૉન પાસે લઇ ગયા. એક મોટા તંબૂમાં એનો નિવાસ હતો. મને તથા રૂકમસિંહને તંબૂ બહાર ઊભા રાખીને એક પોલીસ અંદર ગયો અને ઝોંગપૉનની અનુમતિ મેળવીને અમને અંદર લઇ ગયો. દરમિયાન બધો સમય બીજા પોલીસે મારો હાથ સજ્જડ પકડી રાખેલો.

અંધારું થવા આવ્યું હતું એટલે તંબૂમાં બે ફાનસ તથા બે મીણબત્તી સળગતાં હતાં. મેં માથું નમાવીને ઝોંગપૉનને નમસ્કાર કર્યા. ઝોંગપૉને કડકાઈથી મને ટિબેટીમાં પૂછ્યું: 'અમે સાંભળ્યું છે કે તમે ટિબેટમાંથી મણિ-પત્થર હિંદુસ્તાન લઇ જવા માગો છો એ વાત સાચી છે?' રૂકમસિંહે આ પ્રશ્ન મને હિંદીમાં સમજાવ્યો.

મેં જવાબ આપ્યો: 'ઝોંગપૉન-સાહેબ ! આ વાત સાચી છે. મારી પાસે થોડાક મણિ-પત્થર છે જે હું મારી સાથે સ્વદેશ લઇ જવા ઇચ્છું છું.'

'તમને ખબર છે કે ટિબેટમાં આવા પવિત્ર મણિ-પત્થર ઉપાડવા કે લઇ જવા તે મોટો ગુનો છે ? આ તો ચોરી કહેવાય અને તેની સજા એક સો ફટકા છે. તમારે શું કહેવું છે ?'

મેં ખૂબ નમ્રતાપૂર્વક સમજાવ્યું: 'નામદાર સાહેબ ! હું તો કૈલાસની યાત્રા માટે આવેલો એક તીર્થયાત્રી છું અને ટિબેટના કાયદા-કાનૂનથી સાવ અજાણ છું. મેં તો પવિત્ર કૈલાસ-પર્વતની તળેટી પાસેથી આ મણિ-પત્થરો ખૂબ શ્રધ્ધા અને પૂજ્યભાવથી ઉપાડયા હતા અને તેને ભારતમાં મારા ઘરમાં ખૂબ સમ્માનપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાપિત કરવા ઇચ્છું છું. મારે માટે તો આ મણિ-પત્થરો મારી કૈલાસયાત્રાના સ્મરણચિહ્‌ન છે.'

'પરંતુ અમે તમને આ મણિ-પત્થરો હિંદુસ્તાન કેમ લઇ જવા દઇ શકીએ?'

મેં ફરીથી સમજાવ્યું: 'નામદાર ! જ્યારે ટિબેટી યાત્રીઓ ભારત આવે છે અને બુધ્ધ-ગયા તથા સારનાથ જાય છે ત્યારે ત્યાંથી થોડાક પત્થર તથા બોધિ-વૃક્ષનાં સૂકાં પાન પોતાની સાથે ટિબેટ લઇ આવે છે. જેમ ટિબેટી લોકો માટે એ પત્થર તથા પાન અતિ પવિત્ર છે તેવી જ રીતે કૈલાસ-પર્વત પાસેના આ પત્થર હિંદુઓ માટે પરમ-પવિત્ર છે તેથી જ મેં આ પત્થરો સાથે લીધા છે. છતાં મારાથી અજાણતાં અપરાધ થઇ ગયો હોય તો હું ક્ષમા-યાચના કરું છું.'

ઝોંગપૉને મારી દલીલ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી અને તેમને સંતોષ થયો હોય તેમ લાગ્યું. તેમણે સ્મિત કર્યું અને પેલા પોલીસને આદેશ આપ્યો કે મારો હાથ છોડી દે. હવે ઝોંગપૉને ચુકાદો આપ્યો: 'મને તમારી ધર્મ-ભાવના તથા પ્રામાણિકતા વિષે ખાતરી થઇ છે અને હું તમને મુક્ત કરું છું. પરંતુ તમારે બધા મણિ-પત્થરો આ પોલીસને સોંપી દેવા પડશે. છતાં હું ખુશી થઇને તમને ચાર મણિ-પત્થરો રાખી લેવાની છૂટ આપું છું, જે તમે હિંદુસ્તાન લઇ જઇ શકો છો.'

હું પણ પ્રસન્ન થઇ ગયો. નીચા વળીને મેં ઝોંગોપૉનને નમસ્કાર કર્યા, પછી મેં તેમની રજા માગી. પરંતુ ઝોંગપૉને સસ્મિત વદને મને ઇશારો કરીને પોતાની સામેના ગાલીચા પર બેસવા કહ્યું અને તેમના કર્મચારીને ચા લાવવા સૂચના આપી. ટિબેટી પ્રકારની ખારી ચાહ પીને રૂકમસિંહ અને હું ફરીથી ઝોંગપૉને વંદન કરીને તંબૂની બહાર આવ્યા.

અમે અમારા પડાવ પર પાછા ફર્યા ત્યારે મારા સાથીઓ મને મુક્ત અને હસતો જોઇને આનંદમાં આવી ગયા.

વળતે દિવસે તકલાકોટથી નીકળી ગયા. મેં ટિબેટ અને નેપાલની સરહદ પર આવેલા ટીંકરપાસ વિષે સાંભળ્યું હતું અને તે ઘાટને રસ્તે હું ગર્બ્યાંગ જવા ઉત્સુક હતો. તેથી મારા સાથીઓને લીપુ પાસના જાણીતા રસ્તે જવા દઇને રૂકમસિંહ સાથે હું પ્રથમ તો જીતકોટ-ગોમ્પા ગયો. આ બૌધ્ધ મઠ જોઇને પછી અમે ૧૮,૦૦૦ ફીટ ઊંચો ટીંકર-પાસ ઓળંગ્યો અને નેપાલના ટીંકર ગામે પહોંચ્યા. ટીંકર ગામમાં પણ ભોટિયા લોકોની જ વસ્તી હતી. ગામનાં લોકો ખૂબ ખુશ-મિજાજ હતાં. તેમની સાથે ઘણી વાતો થઇ શકી.

ટીંકરથી આગળ નીકળ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઇ હતી. ગર્બ્યાંગ પહોંચ્યા ત્યારે તો રાત પડી ગઇ હતી. અંધારી રાત્રે ઘણી મુશ્કેલીથી અમે ગર્બ્યાંગ પહોંચ્યા, પરંતુ અંતરમાં તો ટિબેટમાં કૈલાસ-યાત્રા કરીને સુખરૂપ પાછા ફર્યાનો અપાર આનંદ તથા તૃપ્તિ હતાં. ગર્બ્યાંગથી પરિચિત માર્ગે ધારચુલા થઇને અંતે અમે આલમોરા પાછા ફર્યા.

ભાઇ રૂકમસિંહ તથા દોલતસિંહથી છૂટા પડતાં મારું દિલ તથા આંખો ભરાઇ આવ્યાં. ભાઇ રૂકમસિંહને લીધે જ ટિબેટમાં અમારી કૈલાસ-માનસરોવરની યાત્રા આટલી સુખપૂર્ણ થઇ હતી. આલમોરાથી અમે પાછા ફર્યા ત્યારે અમદાવાદ સ્ટેશને બધાં સગાં-સંબંધીઓને મારું સ્વાગત કરવા માટે આવેલાં જોઇને હું ગળગળો થઇ ગયો. (હવે પછી 'યમુનોત્રીની યાત્રા')

A humorist is a man who feels bad. but who feels good about it.' - Harold.

હ્યુમર

વિનોદ ભટ્ટ

આ 'હ્યુમર' શબ્દ લૅટિન હ્યુમોરમ (humorem) પરથી આવ્યો છે એવું વેબ્સ્ટર ડિક્શનરી જણાવે છે. 'હ્યુમોરમ'નો અર્થ ભેજ કે ભીનાશ થાય છે. શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસતાં મનુષ્યદેહમાં અમુક પ્રકારના અંત:સ્રાવી રસો રહેલા છે, જેને લીધે માણસનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પ્રકટતું હોય છે. આ રસોને અનુલક્ષીને માણસની પ્રવૃત્તિને જુદાજુદા ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય: સેન્ગ્વીન (sanguine જે લૅટિન sanguis પરથી આવ્યો છે), કોલેરિક (choleric), મેલન્કલી (melancholy) અને ફ્લેગ્મૅટિક (phlegmatic). આ ચારેય તત્ત્વો દરેક મનુષ્યમાં ઓછી-વધતી માત્રામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને એ ચારેય તત્ત્વોના સંમિશ્રણની વિવિધતા મુજબ માણસના સ્વભાવની વિવિધતા ઊપસી આવે છે. આ રસોની કલ્પના કંઇક અંશે આપણા સત્વ, રજસ્, તમસ્ આદિ ગુણો યા આયુર્વેદના વાત, પિત્ત અને કફ વગેરે તત્ત્વોની કલ્પના જેવી છે. (હાસ્યના પ્રકારો : ભારતીય અને પશ્ચાત્ય સાહિત્ય-મીમાંસા '! લેખક રાજેન્દ્ર નાણાવટી, 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૪.)

સત્તરમી સદીમાં ઈંગ્લૅન્ડમાં 'કૉમેડી ઑફ હ્યુમર્સ' નામે ઓળખાતો નાટ્યપ્રકાર પ્રચલિત હતો, પહેલ વહેલો બેન જૉન્સને તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. ઉપર કહ્યા તે ચારેય પ્રકારના સ્વભાવમાં પાત્રોનું હાસ્યપ્રેરક નિરૂપણ એ કૉમેડીના પ્રકારની વિશેષતા હતી. આથી ત્યાં હાસ્યપ્રેરક પાત્રની આવી વ્યક્તિગત વિશેષતાની અભિવ્યક્તિના અર્થમાં 'હ્યુમર' શબ્દ પ્રયોજાતો. તેમાંથી હ્યુમર એટલે કોઇ વ્યક્તિનો 'મૂડ' એવો અર્થ વિકસ્યો. ધૂન, તરંગીપણું એવો અર્થ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

તેરમી સદીમાં શારદાતનયે 'ભાવના-પ્રકાશ' નામના ગ્રંથમાં હાસ્યનો વિચાર કરતાં લખ્યું છે કે, હાસ્ય રજોગુણના અભાવ અને સત્ત્વગુણના વિકાસની અભિવ્યક્તિથી થાય છે. હાસ્યને કારણે પ્રસન્નતા પ્રકટતી હોઇ તેને સત્ત્વગુણ કહ્યો હોય એમ લાગે છે. આ પરથી કહી શકાય કે હાસ્યનો ધર્મ પ્રસન્નતા અથવા તો મધુરતા આણવાનો છે.

'સાર્થ જોડણીકોશ' મુજબ હાસ એટલે હસવું તે, આઠમાંનો એક સ્થાયી ભાવ, એવો અર્થ થાય છે. જ્યારે 'એન્સાઇક્લોપિડીઆ બ્રિટાનિકા' અનુસાર જીવનની અસંગતિઓ પ્રત્યેની સમભાવયુક્ત દૃષ્ટિ અને તેની કલાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ માટેની માનવીમાં રહેલી હાસ્યલક્ષી વૃત્તિને 'વિનોદ' કહી શકાય.

'હ્યુમર' એ સૌમ્ય, સંસ્કારસંપન્ન અને બુદ્ધિપૂર્ણ હાસ્યનું સ્વરૂપ છે. હાસ્યનું એ સર્વોત્તમ સ્વરૂપ લેખાયું છે. તે એક અત્યંત સૂક્ષ્મ અને તરલ માનસિક વૃત્તિ છે. તેની આ તરલતાને કારણે એની કોઇ ચોક્કસ વ્યાખ્યા બાંધી શકાય તેમ નથી. આમ છતાં અનેક વિદ્વાનો તેને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવા મથ્યા છે. તત્ત્વચિંતક સલી કહે છે કે હાસ્ય એ મનોવિહાર હોવા છતાં તેમાં બૌદ્ધિકતાના પૂરતા અંશો છે; તો સ્ટીફન લીકૉકના મતે 'હાસ્ય એટલે જીવનની અસંગતિઓ ઉપરનું હળવું ચિંતન અને તેની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ ...'વધુમાં ઉમેરે છે કે,'વિશ્વનું હાસ્ય તેના શ્રેષ્ઠ અને મહાનતમ સ્વરૂપે સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ સર્જન છે.' અને એ. નિકોલ હાસ્યની વિભાવના આ રીતે પ્રકટ કરે છે : If insensibility is demanded for pure laughter, sesibility is rendered necessary for the true humour. However we shall find it is often related to melancholy of a peculiar kind, not a fierce melancholy and melancholy that arises out of pensive thoughts and brooding on the ways of mankind...' (An introduction to Drametic Theory). હાસ્ય માટે સમજ આવશ્યક છે. જોકે હસવું સમજવિહોણું હોઇ શકે. તેને માટે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના ચિંતનની પણ આવશ્યકતા છે, જે માત્ર લૂખ્ખું ચિંતન ન હોય, પણ માનવનો સહાનુભૂતિથી વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થતું હોય.

તો હેગલ હાસ્યને કૉમેડી સાથે અવિભાજ્ય સંબંધ ધરાવનારી આનંદ-વૃત્તિ કહે છે.

પણ ભરતમુનિથી માંડીને સ્ટીફન લીકૉક સુધીના ચિંતકો એ વાત સ્વીકારે છે કે વિચાર, વાણી અને વર્તન, આ ત્રણમાં રહેલી અસંગતિમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. વર્તન દ્વારા સ્ફુટ થતું હાસ્ય ઠઠ્ઠા-મશ્કરી, ટીખળ, વિદુષકવેડા વગેરેમાં જોઇ શકાય છે. વિચિત્ર અને અસંગત એવા પ્રસંગો અને કઢંગા પાત્રોના નિર્માણ દ્વારા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સ્થૂળ હાવભાવ, ચેનચાળા કે બનાવો પર આધારિત આ પ્રકારનું હાસ્ય પણ મહદ્અંશે મેદયુક્ત-સ્થૂળ હોય છે.

વાણી દ્વારા નિષ્પન્ન થતું હાસ્ય માત્ર શબ્દનિષ્ઠ કે શબ્દમૂલક હોય છે. વિચિત્ર બોલીઓ, વાક્યરચનાઓ કે શબ્દરમતો પર તે અવલંબે છે. આ પ્રકારનું હાસ્ય ઊંડાણ વગરનું માત્ર સપાટી ઉપરનું જ હોય છે. અને તે ખાસ પ્રભાવક નીવડી શકતું નથી.

શબ્દ અને પ્રસંગો દ્વારા નિપજતા હાસ્ય કરતાં પણ પાત્રની મદદથી ઉદ્ભવતું હાસ્ય ઉચ્ચ સ્તરનું હોય છે. પી. જી. વુડહાઉસે સર્જેલ 'જીવ્ઝ' પાત્ર, સર્વાન્ટિસના 'ડૉન કિહોટે' યા રમણભાઇ નિલકંઠના 'ભદ્રંભદ્ર'ના પાત્રે લોકમાનસ પર ચિરંજીવ છાપ અંકિત કરી છે. આવાં પાત્રોમાંથી જે માત્ર નિર્દોષ આનંદ માટે જ રચાયાં છે, જેમાં કોઇના પ્રત્યે દ્વેષ યા ધૃણા નથી હોતાં એવાં પાત્રો જ પ્રજાનું મન જીતી શકે છે.

પરંતુ સમાજમાં રૂઢ થઇ ગયેલા વિચિત્ર રિવાજોનું આલેખન કરતા પ્રસંગો યા મૂઢ કે પાખંડી વ્યક્તિઓની ચેષ્ટાઓ દર્શાવતું બુદ્ધિગમ્ય હાસ્ય સૌથી ઊંચું શિખર સર કરે છે. આ પ્રકારની હાસ્ય કૃતિ વાંચતાં વાચકના માત્ર હોઠ ફરકે છે, વિસ્તરે છે કે પછી આંખમાં વિનોદની ચમક પ્રકટે છે, અને આ વાંચ્યા

બાદ વાચક વિચારમાં પડી જાય છે. આને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું હાસ્ય લેખવામાં આવે છે. આ જાતનું હાસ્ય સ્થૂળ પ્રકારનાં વર્ણનો પર અવલંબતું નથી. તે કેવળ શબ્દનિષ્ઠ, પ્રસંગનિષ્ઠ કે પાત્રનિષ્ઠ ન રહેતાં વિચારનિષ્ઠ પણ બની રહે છે. આવું ઉચ્ચ કક્ષાનું હાસ્ય માનવ-સ્વભાવ અને બુદ્ધિનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પકડે છે. જેરોમ કે. જેરોમ , માર્ક ટ્વેઇન, સ્ટીફન, લીકૉક, રિચાર્ડ આર્મર, પરશુરામ, પિતરસ, પુ. લ. દેશપાંડે, હરિશંકર પરસાઇ, રમણભાઇ નીલકંઠ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, સ્વૈરવિહારી વગેરે હાસ્ય લેખકોની કૃતિઓ વાંચતાં આ કક્ષાનું હાસ્ય મળી રહે છે.

પણ આગળ જેને 'મૂડ' કહ્યો છે તેને મિજાજ ગણીએ તો આ હાસ્ય પ્રજાની લાક્ષણિક પ્રકૃતિ પર કેટલીકવાર નિર્ભર રહેતું હોય છે. એટલે જ, કોઇપણ દેશને સમજવા માટે એની સંસ્કૃતિ અંગે જાણકારી મેળવવી હોય તો ત્યાંની ભાષાના હાસ્ય-વ્યંગ તપાસવાં જોઇએ. એ ભાષાની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ જે ખરેખર જેન્યુઇન હોય તો પણ એ વાંચવાથી પ્રજાના મિજાજનો પૂરો ખ્યાલ આવતો નથી. જે તે પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ પિછાનવા માટે તો તે કયા પ્રકારની રમૂજ પર હસે છે એ ચકાસવું પડે- અને તો જ તેની લાક્ષણિકતા પામી શકાય. જેમકે અમેરિકન પ્રજા અતિશયોક્તિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં હાસ્યને માણે છે. દા.ત. કોઇ અમેરિકન કહે કે,'There must be atleast 5,00,00,00,000 rats in the United States, of - course I am speaking only from memory.' આંમાં બોલનાર અતિશયોક્તિથી પણ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક પોતાની સ્મૃતિના આધારે બોલે છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પાંચ અબજ ઊંદરો છે. અથવા તો એક પતિ પોતાની પત્નીને ધમકાવતાં કહે છે, 'મેં તને લાખ વખત કહ્યું છે કે તું અતિશયોક્તિ ન કર...' આવી અતિશયોક્તિ એ અમેરિકન પ્રજાની વિશેષતા છે. તો Meiosis - under statement યાને અલ્પોક્તિ એ અંગ્રેજ પ્રજાની ખાસિયત છે. લીઓનાર્ડોની જગવિખ્યાત કલાકૃતિ 'મોનાલિસા' જોઇને યે અંગ્રેજ તો 'Not half bad !' કે એવું જ કંઇ કહેશે, અથવા બિથોવનના સંગીતને યે 'rather good' કે નાયગ્રાના ધોધને 'quite striking' કહેશે. બસ, આથી વિશેષ જવલ્લેજ એ કાંઇ કહે.

હાસ્યમાં ચાર તત્ત્વો ખાસ આવશ્યક છે: (૧) આશ્ચર્યચકિત કરી દે તેવું અકલ્પ્ય તત્ત્વ તેમાં હોવું જોઇએ. (૨) તે તાર્કિક અર્થાત તર્કસંગત હોવું જોઇએ. દા.ત. જ્યોતીન્દ્ર દવે 'અજ્ઞાન' નામના લેખમાં લખે છે કે, 'ત્રાજવાંના એક પલ્લામાં જગતભરનું જ્ઞાન મૂકો ને બીજા પલ્લામાં મારું અજ્ઞાન મૂકો તો મારાવાળું પલ્લું ચોક્કસ નમી જશે.' અથવા તો કોઇ નેતા પ્રસ્તાવ મૂકે કે 'મિ. એક્સને યુદ્ધપ્રધાન (વૉર-મિનિસ્ટર) બનાવી દઇએ તો યુદ્ધ થશે જ નહિ.'

'એમ તમે શા પરથી માનો છો ?' કોઇ એ નેતાને કુતૂહલથી પ્રેરાઇને પૂછી બેસે તો ઉત્તરમાં નેતા કહે: 'ગયે વર્ષે આપણે તેમને અન્નપ્રધાન બનાવ્યા ત્યારે લોકોને અનાજ મળેલું?' તર્કની રીતે આ વાત અહીં રમૂજ રૂપે યે બંધબેસતી તો જણાય જ છે.

(૩) તે હાસ્ય છરીની ધાર જેવું તીક્ષ્ણ હોવું જોઇએ, અને (૪) હાસ્યપ્રસંગ અતિ લાંબો ને કંટાળાજનક ન હોવો જોઇએ.

હવે આ ચારેય મુદ્દાઓને આવરી લે તેવાં થોડાં ઉદાહરણો જોઇએ:

હંગેરીના કોઇ એક ગામના લુહારે એવો ગંભીર ગુનો કર્યો જેની સજા ફાંસી જ હોય. પરંતુ એ ગામનો મેઅર કે જે ન્યાયાધીશની ફરજ પણ બજાવતો હતો તેણે ચુકાદો આપ્યો કે એ લુહારને બદલે દરજીને ફાંસીના માચડે લટકાવી દેવો. કારણ ગામમાં બે દરજી છે, જ્યારે લુહાર તો સમ ખાવા પૂરતો એક જ છે. અને મુખ્ય વાત તો એ છે કે કાયદાના પાલન વાસ્તે ગુનાની સજા તો કરવી જ જોઇએ... (આપણે ત્યાં યે આને મળતી અંધેર નગરીના ગંડુરાજાની વાર્તા જાણીતી છે.)

આ એક કિસ્સો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર પિકાસોના નામે ચડેલો છે. ચિત્રોની દલાલી કરતા એક આદમીએ પિકાસોની સહીવાળું એક પેઇન્ટિંગ તેને બતાવીને પૂછયું: 'આ ચિત્ર તમારું જ છે ને ?'

'ના, આ બનાવટી છે .' પિકાસોએ કહ્યું..

આવું તો ત્રણેક વખત બન્યું. વળી એક ચિત્ર બતાવી દલાલે એ જ સવાલ પૂછયો કે એ ચિત્ર પિકાસોએ જ દોરેલું છે કે નહિ. અને ત્યારે યે પિકાસોએ એ જ ઉત્તર આપ્યો કે એ ચિત્ર પણ બનાવટી છે.

'પણ એક વાર મેં પોતે જ તમને આ ચિત્ર ઉપર કામ કરતા જોયા હતા.'

'તે જોયો હશે... ક્યારેક ક્યારેક હું બનાવટી ચિત્રો પણ દોરું છું.' પિકાસોએ ખુલાસો કર્યો.

અહીં તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે ક્યારેક એ પણ તદ્દન Fake ચિત્રો બનાવે છે. જે તેની-પિકાસોની અસલ કલા સુધી પહોંચી શકતાં નથી.

આમ, હાસ્યની નિષ્પત્તિ માટે ઉપર કહી તે ચારે શરતોના પાલન સાથે અસંગતિ, અતિશયોક્તિ, અલ્પોક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, અવળવાણી કે હાજરજવાબી જેવા પ્રયોગો અજમાવાય છે. હાસ્યકાર પોતાની તીક્ષ્ણ નિરીક્ષણ બુદ્ધિથી કોઇ વ્યક્તિ કે વસ્તુમાં પડેલી હાસ્યાસ્પદતા શોધી કાઢે છે ને પછી પોતાની ઢબે તેને રજૂ કરીને તેમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

હાસ્યનો ધર્મ, તેનું પ્રયોજન અનિવાર્યપણે મનોરંજન, પ્રસન્નતા યા મધુરતા અર્પવાનું છે એમ માનવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ, એના દ્વારા સમાજને સુધારવાની, તેની નબળાઇઓની હાંસી ઉડાવી તેને ઠેકાણે લાવવાની જવાબદારી પણ હાસ્યની જ હોય - એ જ તેનો હેતુ હોય એવી અપેક્ષા પણ તેની પાસેથી રાખવામાં આવે છે. અને આ અપેક્ષા હાસ્યરસ પાસે રખાય છે, અન્ય કોઇ રસ પાસેથી નહિ. 'એવા રે મળેલા મનના મેળ' જેવા પ્રેમથી તરબોળ કાવ્યના રચનાર બાલમુકુન્દ દવે પાસેથી કોઇ એવી અપેક્ષા નથી રાખતું કે વાંચનાર-સાંભળનારના મનના મેળ કવિએ કરાવી આપવા. 'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે' જેવું વીરરસપ્રધાન કાવ્ય વાંચનાર-સાંભળનાર

પણ તુરત ભીંતે લટકની તલવાર ઉતારીને રણમેદાને દોડી જાય તેવી અપેક્ષા નથી રખાતી, કે કરુણ રસના કાવ્ય પાસેથી એવી અપેક્ષા નથી રખાતી કે એ વાંચતાં ડૂમો ભરાઇ જાય અને આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડે. પણ હાસ્ય રસ પર હસાવવાની ને સુધારવાની એમ બેવડી જવાબદારી આરોપવામાં આવે છે. અને છતાં રસ તરીકે તેને 'સેકન્ડ રેટ' ગણવામાં આવે છે. શૃંગારની જાણે એ 'બાય પ્રોડક્ટ ' – આડપેદાશ હોય એવું વલણ તેના પ્રત્યે રખાય છે.

આટલેથી ન અટકતાં કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ કહે છે કે ટ્રેજેડી જ હમેશાં કાલવિજયી કૃતિઓ બની શકે અને કૉમેડી નહિ. ટ્રેજેડી માટે 'ગ્રેટ' શબ્દ વપરાય છે, કૉમેડી માટે નહિ. બર્ગસાંની એ ભીતિ જોકે સાચી છે કે હાસ્યની પ્રવૃત્તિ સામુદાયિક – સામાજિક હોઇ એવી કૃતિઓમાં તત્કાલીન સમાજની – પ્રજાની એષણાઓ, અભિરુચિ, ગમા-અણગમા વગેરે જેવી મર્યાદાઓ પ્રવેશે, જે કૃતિને શુદ્ધ કલાકૃતિ બનવામાં બાધક નીવડે. પણ તેના બચાવમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે જ્યારે કોઇ કૃતિ રચાય છે ત્યારે તેના રચનારને ભાગ્યે જ કલ્પના હોય છે કે આ કૃતિ ચિરંજીવ બની રહેશે કે 'ક્લાસિક' તરીકે પંકાશે. સર્વાન્ટિસને ક્યાં ખબર હતી કે તેની 'ડૉન કિહોટે'ની કથા વિશ્વભરમાં ધૂમ મચાવશે, ને વેચાણમાં બાઇબલ પછી તે જ વધુ ખપશે ? શેક્સપીઅરને કોણે કહેલું કે તારાં નાટકો સેંકડો વર્ષો પછી પણ એવાં ને એવાં તાજગીભર્યાં રહેશે ? એના શ્રેષ્ઠ નાટક 'હેમ્લેટ'ની કથા પ્રથમ તો 'હેમ્લેટ – ધ પ્રિન્સ ઑફ ડેન્માર્ક' નામે નવલકથા રૂપે લખાએલી. પ્રકાશકોને એ અધકચરી અને પ્રકાશન માટે અયોગ્ય લાગી હતી. આના અનુસંધાને તેની પ્રેમિકા અને પછી પત્ની બનેલી અન્નાનો એક પત્ર રસપ્રદ હોઇ અહીં ઉતારું છું:

'વહાલા વિલ,

મેં ડૅડી સાથે તારા પુસ્તક અંગે વાત કરી. પ્રથમ તો એમણે એ બાબત કંઇ કરવા તૈયારી જ ન બતાવી. (તું જાણે છે કે ડૅડી લેખકો અને કલાકારો અંગે કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે.) પણ પછી હું થોડુંક રડી એટલે મારી વાત સાંભળવા એ તૈયાર થયા અને કહ્યું કે તેઓ એ પુસ્તક મિ. બર્બેજને બતાવશે. મિ. બર્બેજ લેખકો સાથે પનારો પાડતા રહે છે અને ડૅડી સાથે અવારનવાર ક્લબમાં એમની મુલાકાત થાય છે.

ખેર, તારા પુસ્તક બાબત ડૅડીએ મિ. બર્બેજને વાત કરી, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે આ પુસ્તક અંગે તે કંઇ કરી શકે તેમ નથી. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે હત્યા અંગેની વાર્તાઓ તો ટકાની તેર મળે છે. તે ધારે તો પોતે પણ એક બપોરે બેસીને આવી એક સુંદર વાર્તા લખી શકે તેમ છે. એ ઉપરાંત, તેમના કહેવા મુજબ મોટામોટા લેખકોનું કામ તેમને મળતું હોય ત્યારે તેમણે કોઇ અજાણ્યા લેખક અંગે શા માટે વિચાર કરવો જોઇએ.

હવે એક સારી વાત. જમ્યા પછી તેમણે અને ડૅડીએ સારી પેઠે શરાબ પીધો અને પછી તેઓ લાયબ્રેરીમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાર હું મિ. બર્બેજને એક ખૂણામાં લઇ ગઇ અને મેં તેમને કહ્યું કે તું કેટલો પ્રભાવશાળી છે ને એક દિવસ તું જરૂર પ્રખ્યાત થવાનો છે. આખરે તેમણે કહ્યું કે એ કોઇ વચન નથી આપતા પણ જો તું આ નવલકથાનું નાટય-રૂપાંતર કરી નાખે તો તે અંગે કંઇક કરી શકે.

તેમણે કહ્યું કે તું હજી અજાણ્યો છે એટલે નિયમ મુજબ મળતી રૉયલ્ટીની આશા તું નહિ રાખી શકે અને નેવું ટકા હક્ક તેમની પાસે રહેશે. આ અંગે મેં તેમની સાથે કોઇ દલીલ કરી નહિ.

વિલ, મને લાગે છે કે તારે આ સ્વીકારી લેવું જોઇએ. હું જાણું છે કે પ્રોફેશનલ બનવા અંગેના તારા ખ્યાલો કેવા છે, પણ આ મોટી તક મળી છે... – વહાલ, અન્ના.'

એટલે કયું પુસ્તક સમય સાથે ટક્કર લઇ શકશે એની અટકળ આસાન નથી હોતી.

બ્લૅક હ્યુમર

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હાસ્યનો રંગ શ્વેત કલ્પવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં 'બ્લૅક હ્યુમર' નામે હાસ્યનો એક નવો પ્રકાર વિકસ્યો છે. જીવનનાં મૂલ્યોની સદંતર અવગણના કરીને ગમે તે ભોગે હાસ્ય ઉપજાવવાની મથામણને 'બ્લૅક હ્યુમર' કહે છે, તેમાં કોઇપણ આઘાતજનક પ્રસંગ પર હસવું કે મૃત્યુની ઠેકડી ઉડાવી તેમાંથી યે રમૂજ મેળવવામાં આવે છે. આ પ્રકારમાં કઠોર, બીભત્સ તથા કુત્સિતને હાસ્ય સાથે સાંકળવામાં આવે છે. દા.ત. કોઇ એમ કહે કે, 'આફ્રિકાના જંગલમાં પ્રાચીન પ્રાણીઓનાં હાડપિંજરોની શોધખોળ માટે પંદર વર્ષ અગાઉ ગયેલા એન્થ્રોપોલૉજિસ્ટ પ્રોફેસર સ્મિથની ખોપરી શોધવામાં આપણે સદ્‌ભાગી થયા છીએ.'

એક બીજું ઉદાહરણ:

એક માણસને એવી ટેવ કે વાતવાતમાં શરત માર્યા કરે. કંઇપણ વાત હોય તો એ તુરત જ બોલી ઊઠે 'લાગી સો સોની શરત ?'

આ માણસ જે ઑફિસમાં કામ કરતો હતો ત્યાં પચ્ચીસ વર્ષનો એક યુવાન કારકૂન હૃદય બંધ પડી જવાથી ઑફિસમાં જ ગુજરી ગયો. આ માઠા સમાચાર તેના ઘેર પહોંચાડે કોણ ? કોઇની એ જિગર ન ચાલી. અંતે મનસુખલાલ શરતવાળાએ બીડું ઝડપ્યું. મરનારના ઘેર પહોંચી એણે કૉલબેલ દબાવ્યો. એક યુવાન સ્ત્રીએ બારણું ખોલ્યું એટલે મનસુખલાલે પાધરું પૂછયું: 'ભાસ્કર મહેતાનાં વિધવા તમે જ ?'

'ના ભાઇ, હું એમની પત્ની છું, વિધવા નથી.'

'વિધવા નથી ? લાગી સો-સોની ?'

બ્લૅક હ્યુમરનાં ઉદાહરણો આપણી ભાષામાં જવલ્લે જ મળી શકશે. હા, ભાણમાં આવતા વિટનો આ પ્રકારનો મિજાજ ખરો. પણ પશ્ચિમના દેશોમાં કેટલીક કૃતિઓમાં તેનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. દ્વેષપૂર્ણ, મૂર્ખતાભર્યાં, સપ્તરંગી ને નઠારાં સ્વપ્ન જેવાં પાત્રો આ પ્રકારના હાસ્યમાં પ્રયોજાયાં છે. આજકાલ

(અનુસંધાન પૃ. ૧૮૩ પર)

સાહિત્યસંપર્ક

ભારતનાં ભીંતચિત્રો

લિખનિયા, કોહરવાર મહરરિયા, વિજયગઢ, છાતો, માણિકપુર, સિંહનપુર, જોગીમારા વગેરે અનેક સ્થળો સહિત સમગ્ર ભારતમાં અનેક સ્થાનોમાં મળી આવેલાં પ્રાચીન ગુફાચિત્રોનાં આલેખનોને આપણે ચિત્રકલામાં ન સમાવીએ તો યે ભારતીય ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ અને વિકાસ સદીઓ પૂર્વેથી આરંભાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી મળતા ઉલ્લેખો પરથી પણ ભારતીય ચિત્રકળાના વિકાસની પ્રતીતિ થાય છે. ત્રીજી સદીના ગણાતા વાત્સ્યાયનના 'કામસૂત્ર'માં ચિત્રકલાના 'ષડંગ સિદ્ધાંતો' વિગતે ચર્ચાયા છે. 'વિષ્ણુધર્મોત્તર'માં પણ ચિત્રોના સત્ય, નાગર, વૈનિક અને મિશ્ર એવા પ્રકારો તથા કયો પ્રકાર કયાં પ્રયોજવા યોગ્ય છે તેની ચર્ચા છે. ચણોઠીની ફાડ ઉપરના સૂક્ષ્મ ચિત્રાલેખનથી માંડી વિશાળ ભીંતચિત્રો વ્યાપ્ત આપણી ચિત્રકળાના વિકાસ પ્રકાર કે શૈલી વગેરેની વિગતોમાં ન ઊતરતાં કેવળ ભીંતચિત્રોની જ વાત લઇએ તો યે તેનો મબલખ ખજાનો આજે સદીઓ પછી પણ ભારતમાં અનેક સ્થાનોમાં જોવા મળે છે. અજંતા, બાઘ, બૃહદેશ્વર, કાંચીપુરમ્, ચિદમ્બરમ્, મદુરા, રામેશ્વર, ગોમટેશ્વર, લેપાક્ષી, ઓરછા, દતિયા, નૂરપુર, ચમ્બા, કુસુમ સરોવર, ઇત્યાદિ અનેક સ્થળોએ ગુફાઓથી માંડી દેવસ્થાનો પ્રાસાદો સ્મૃતિમંદિરો ને આવાસોમાં આજે પણ ત્યાંનાં ભીંતચિત્રો કલાના અભ્યાસીઓ તથા રસિકોને આકર્ષે છે.

લગભગ આ બધાં સ્થળોએ જાતે જઇને 'કુમાર'ના પરિચિત કલાકાર વાસુદેવ સ્માર્તે અહીંનાં ભીંતચિત્રોનો અભ્યાસ જ નહિ, સ્વયં ત્યાં દિવસો સુધી રહીને તેમાંનાં સેંકડો ભીંતચિત્રોની અનુકૃતિઓ અને ચિત્ર નોંધો કરી છે. એમના અભ્યાસના પરિપાક રૂપે આ ભીંતચિત્રો વિષે એક સચિત્ર લેખમાળા એમણે 'કુમાર'માં આપી હતી. તેમાં એમણે એ સ્થળોનો ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિચય પણ આપ્યો હતો. તેમાં થોડાં નવાં ઉમેરણો સાથે એ બધા લેખોને એમણે 'ભારતનાં ભીંતચિત્રો' નામે ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. આ વિષયનું આવું અને આટલાં–૧૧૯ જેટલાં– રેખાંકનો ને ચિત્રો સાથેનું વિગતપૂર્ણ કદાચ આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે. આ ઉપરાંત ભીંતચિત્રોની વિવિધ પદ્ધતિઓ, પિછવાઇ તથા નાથદ્વારાનાં પટચિત્રો, બાઘગુફા, લેપાક્ષી અને વિરૂપાક્ષ મંદિરનો વિગતે પરિચય કરાવતાં પરિશિષ્ટનો પણ એમણે ગ્રંથમાં સમાવેશ કર્યો છે. આ બધાં પરથી વિવિધ ચિત્રશૈલી, ચિત્રવિષયોની રજૂઆતની પદ્ધતિ, આ ભીંતચિત્રોમાં જોવાં મળતાં શોભનો, સંયોજનો, વિવિધ કાળનાં ભારતીય અલંકારો પોષાકો વગેરેનો પણ અચ્છો ખ્યાલ મળે છે.

દેશભરમાં આવાં કલાધામોનો અનેક પ્રવાસ ખેડીને ત્યાંની કલા અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ સાથે વાસુદેવ સ્માર્તે જે હજારો ચિત્રનોંધો કરી છે. તેના આધારે બે હજાર ઉપરાંત ભારતીય અલંકરણોનું એમણે એક અદ્વિતીય પ્રકાશન 'રૂપસંહિતા' આ અગાઉ પ્રકટ કરેલું, ને તેની બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ પણ આપી, અને ત્યાર બાદ હવે એમનું આ પ્રકાશન - 'ભારતનાં ભીંતચિત્રો' પણ કલાના ચાહકો ને અભ્યાસીઓ માટે એટલું જ ઉપયોગી હોઇ આવકાર્ય છે. ચિત્રકલાના અભ્યાસમાં એક પૂરક પાઠયપુસ્તક તરીકે તથા કલાશાળાઓમાં સંઘરવા યોગ્ય પ્રકાશન તરીકે 'ભારતનાં ભીંતચિત્રો' પૂર્ણત: સક્ષમ છે.

('કુમાર'ના કદનાં ૧૨૦ પૃષ્ઠ, પાકી બાંધણી, કિં. ૭૦ રૂપિયા (રવાનગી ખર્ચ અલગ) પ્રાપ્તિસ્થાન: વાસુદેવ સ્માર્ત, ૮/૧૩૫૪ કાયસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપુરા, સૂરત તથા કુમાર કાર્યાલય, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧)

• આવકાર •

બે લઘુ રાસકૃતિઓ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન સાધુ - કવિઓની પણ આગવી દેણગી રહી છે. તેમાં એમણે રચેલી સંખ્યાબંધ રાસકૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. આમાં જૈન પરંપરાની વસુદેવ અને કનકવતીની એક મુખ્ય કથામાં કનકવતીના પૂર્વભવની કથારૂપે નલ અને દવદંતીની કથાનું નિરૂપણ કરતી અનેક રાસ અને લઘુ રાસ કૃતિઓ પણ છે. આ કથા આપણી જાણીતી નળ-દમયંતીની કથા જેવી લગભગ છે. એ લઘુ રાસ કૃતિઓમાં ખરતરગચ્છના કવિ જ્ઞાનસાગરગણિએ પૌરાણિક જૈન મહાકાવ્યો 'પાંડવચરિત્ર' તથા 'નેમીચરિત્ર'ના આધારે વિ. સં. ૧૭૫૮ માં સંક્ષેપમાં રચેલી અને અત્યારસુધી અપ્રકટ એવી 'નલ-દવદંતી-ચરિત્ર' નામક એક લઘુ રાસકૃતિ આ સંપાદનમાં આપી છે. આવી જ એક બીજી લઘુ કૃતિ ખરતરગચ્છના જ કવિ ક્ષમાકલ્યાણગણિ કૃત 'થાવચ્ચાપુત્ર અણગાર ચૌઢાલિયા'નો પણ આ સંપાદનમાં સમાવેશ કર્યો છે. વિક્રમના ૧૯માં શતકમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર (અને જૈન પરંપરા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના પિતરાઇ ભાઇ) શ્રી નેમીનાથ ભગવાનના સમયની થાવચ્ચા(સાર્થવાહની પત્ની)ના પુત્ર થાવચ્ચાસુતની કથા છે.

આ બંને સાધુ કવિઓ અને તેમની આ રચનાઓના પરિચય સાથે સંપાદકે 'જૈન પરંપરાની નલકથા' તથા થાવચ્ચાના પુત્રની કથા પણ આપી છે, જે આ બંને રચનાઓને સમજવામાં પૂરક બની રહે છે.

(સંપાદક: ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ. મુખ્ય વિક્રેતા: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઇ-૨ અને અમદાવાદ-૧. પાકું પુઠું, પૃ. ૭૨, કિં. ૧૫/-રૂપિયા.)

૪૦ લઘુકથાઓ. ઉત્તર ગુજરાતનું કડી ભલે બહુ મોટું શહેર ન ગણાય, પણ ગુજરાતી લઘુકથાઓમાં ત્યાંની દેણગી સારી એવી અને નોંધનીય રહી છે. લેખનરસિક મિત્રો દ્વારા ત્યાં ચાલતા એક વાર્તાવર્તુલને આનો યશ ઘટે છે. આ વાર્તાવર્તુલમાં તેમની કૃતિઓ વંચાતી - ચર્ચાતી રહે છે. આ રીતે વંચાયેલી અને તેમાંથી ચૂંટાયેલી ૪૦ કૃતિઓ – લઘુકથાઓનો આ સંગ્રહ છે. વાર્તાવર્તુલના પ્રમુખ શ્રી મોહનલાલ પટેલ સહિત તેમાં રમેશ ત્રિવેદી, રામજીભાઇ કડિયા, ભગવત સુથાર, દિલીપ

રોય, ડૉ. બિપિન પરીખ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ અને રજની શાહ - એમ આઠ લેખકોની ચૂંટેલી ૪૦ કૃતિઓનો તેમાં સમાવેશ છે. આ સંગ્રહ સાથે લઘુકથાના સ્વરૂપ અને વિકાસ વિષે વિગતે છણાવટ કરતો સંપાદકીય લેખ આ સંગ્રહનું એક વધુ આવકાર્ય અને ઉપયોગી અંગ છે. લઘુકથા પર કલમ ચલાવતા નવોદિતો માટે એ સરસ માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

(સંપાદક: મોહનલાલ પટેલ. પ્રકાશક: વાર્તા-વર્તુલ, તંબોળીવાડો, કડી (જિ. મહેસાણા). વિક્રેતા: આદર્શ પ્રકાશન, જુમા મસ્જિદ, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧. પૃ. ૧૨૮. કિં. ૧૬ રૂપિયા.)

વર્ષો પહેલાં ભિક્ષુ અખંડાનંદે 'સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય' સ્થાપીને બહુ જ ઓછી કિંમતે જે પ્રેરક અને જીવનમાં માર્ગદર્શક પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા માંડેલાં તેમાં ઓરિસન સ્વેટ માર્ડનનાં ત્રણેક પુસ્તકો હતાશ અને દિશાશૂન્ય બની જતા અનેકને માટે પ્રેરણારૂપ બની અત્યંત લોકચાહના પામ્યાં હતાં. વર્ષો પછી હમણાંહમણાં વિવિધ લેખક-પ્રકાશકોએ ફરી સ્વેટ માર્ડનને યાદ કરીને તેના આધારે નાનાંમોટાં નવાંનવાં પ્રકાશનો કરવાં માંડયાં છે. તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલી એવી બે માળાનાં પ્રકાશનો–

જંગ જીતો જિંદગીનો (કિં. ૧૮ રૂ.) અને **તમે જ તમારા ઘડવૈયા** (કિં. ૨૦ રૂ.) **તક ઝડપો ઝડપથી** (કિં. ૮ રૂ.). આ ત્રણેના મૂળલેખક સ્વેટ માર્ડન છે. **બનો જીવન વિજેતા** (મૂળ લેખક: જેમ્સ એલન, કિં. ૮ રૂ.) **મનની અગાધ શક્તિ** (મૂળ: લીલી જેમ્સ એલન કિં. ૮ રૂ.) અને **ચિંતા છોડો ચેનથી જીવો** (કિં. ૮ રૂ.) પ્રથમ પાંચના અનુવાદક તથા છેલ્લાના લેખક ડૉ. મધુભાઇ કોઠારી.

પ્રકાશક: આર. અંબાણી ઍન્ડ કંપની, ત્રિકોણ બાગ પાસે, રાજકોટ.

સ્વૅટ માર્ડનની આવી જ એક છ પુસ્તકોની પ્રેરક માળાનું જયશ્રીબેન નાયકે પણ સંપાદન કર્યુ છે. જેમાં **નિરાશા સામે લડો, સફળતાની ચાવીઓ, ઇચ્છો અને મેળવો, પ્રભાવશાળી બનો, હસતાં હસતાં જીવો અને તમારી જાતને ઓળખો** (દરેકની કિં. ૯ રૂ.)પ્રાપ્તિસ્થાન: સાહિત્ય સંગમ, બાવા સીદી, પંચોલી શેરી પાસે, ગોપીપુરા, સૂરત.)

નામ પ્રમાણે વિષયવસ્તુ ધરાવતાં આ બધાં પુસ્તકો જીવનની વિધવિધ ચિંતાઓ, હતાશા, નિષ્ફળતા, ક્લેશ ઇત્યાદિ દુ:ખદ અને નિરાશાજનક પરિસ્થિતિઓમાં માર્ગદર્શન આપતું પ્રેરણાત્મક વાચન પુરું પાડી જીવનને યોગ્ય અને સુખદ રાહે વાળે છે.

પરિચય પુસ્તિકાઓ- નં. ૬૩૩ થી ૬૪૨ (પ્રકાશક: પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મૅમોરિયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, મુંબઇ - ૪૦૦ ૦૦૨. કિંમત દરેકની ૨/- રૂપિયા)

સંત કવિ ભોજા ભક્ત: ઇ. ૧૭૮૫માં જન્મેલા સૌરાષ્ટ્રના એક સંત ભોજાભક્તની દ્વિશતાબ્દી નિમિત્તે પ્રકટ થયેલી પુસ્તિકા. પોતાના સમયના સમાજના દંભ-પાખંડ પર 'ચાબખા' વિંઝવા ઉપરાંત એમણે સ્વરચિત પદ-ભજનો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનને બહુ સરળતાથી સમજાવ્યું છે. આ જ્ઞાની યોગી ને સમાજસુધારક સંત કવિના જીવન અને કવનનો પરિચય આ પુસ્તિકામાં અપાયો છે. લેખક: મનસુખલાલ સાવલિયા.

કૉંગ્રેસનાં ૧૦૦ વર્ષ: મુંબઇમાં ગોકળદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કૉંગ્રેસની સ્થાપના થઇ ત્યારથી માંડીને શ્રીમતી ઈંદિરા ગાંધીની હત્યા સુધીના એક સદીના સમયગાળામાં પરતંત્ર હિંદુસ્તાન અને સ્વતંત્ર ભારતના રાજકારણમાં તેણે ભજવેલા ભાગનો તાટસ્થ્યપૂર્વક ખ્યાલ આપવા સાથે, સંસ્થા તરીકે તથા સ્વાતંત્ર્ય બાદ દેશના મુખ્ય રાજકીય પક્ષ તરીકે તેની ચડતી-પડતી, શકિત-અશકિત અને તેનાં કાર્યોની ટૂંકમાં, પણ વિશદ ચર્ચા કરતી પુસ્તિકા. લેખક: કૃષ્ણકાંત જોશી.

તેલુગુ દેશમ્ સિનેમા-જગતમાંથી રાજકારણમાં આવેલા આંધ્ર પ્રદેશના વિચક્ષણ અને લોકપ્રિય નેતા નંદમુરી તારક (એન. ટી.) રામરાવના પક્ષ 'તેલુગુ દેશમ્' તથા તેની રીતિનીતિનો માહિતીપ્રદ પરિચય આપતી પુસ્તિકા.

કાળું નાણું એક મહારોગની પેઠે ભારતના અર્થતંત્રમાં વ્યાપી ગયેલા બિનહિસાબી નાણાંની ઉત્પત્તિ, પ્રસાર-પ્રમાણ અને તેની નાબૂદી કરવામાં મળતી નિષ્ફળતા અંગે છણાવટ કરતી માહિતીપ્રદ પુસ્તિકા.

ગિજુભાઇ અને બાળશિક્ષણ
કાકાસાહેબે જેમને 'બાલ સાહિત્યના બ્રહ્મા' કહી નવાજેલા એ બાળકોની 'મૂછાળી મા'ના બિરુદધારી સ્વ. ગિજુભાઇ બધેકા તથા બાલ અને પ્રૌઢશિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલાં પ્રસ્થાન-પ્રદાનનો પરિચય કરાવતી પુસ્તિકા. લેખક: રામનારાયણ ના. પાઠક.

એક દિવસની ક્રિકેટ મૅચનો ઈતિહાસ, તેના નિયમો, પારિતોષિક રૂપે અપાતા વિવિધ કપ વગેરે સાથે આ રમત અંગેની અનેક નોંધનીય માહિતી આપતી પુસ્તિકા. લેખક: સુરેશ સરૈયા.

વિદેશવાસીઓનું મૂડી રોકાણ, એ અંગેની વિસ્તૃત માહિતી અને સમજ આપતી પુસ્તિકા. લેખક: સ્નેહલ મુજુમદાર.

ગંગા ગંદી કેમ થઇ? દેશની કુલ જમીનના લગભગ ચોથા ભાગને સિંચતી ગઇકાલની પતિતપાવની ગંગાની પવિત્રતા દૂષિત થવાનાં કારણો અને તેને પ્રદૂષણ-રહિત કરવા માટે થએલા અને થઇ રહેલા પ્રયાસોની વિગતવાર માહિતી આપતી અને તેની અગત્ય સમજાવતી અભ્યસનીય પુસ્તિકા. લેખક: કુમાર પ્રશાંત.

કમ્પ્યુટરની કાર્ય - પદ્ધતિ
કમ્પ્યુટરનો ટૂંક-ઈતિહાસ તથા તેના દ્વારા થઇ શકતી વિધવિધ કામગીરીની પદ્ધતિનો ખયાલ આપતી પુસ્તિકા. લેખક: બી. જી. પેંઢારકર.

સંત લોંગોવાલનો પરિચય, એમનું કાર્ય અને પંજાબ પ્રશ્ને એમના વિચારો અને તે માટે તેમણે ભજવેલી ભૂમિકાનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા. લેખક: પ્રકાશ આનંદ

અનુસંધાન] ઉપાધ્યાયનું લૉકેટ [પૃ. ૧૭૪થી

એમની વય ચાળીસેકની હશે. એમણે દાઢીમૂછ વધાર્યાં હતાં. મધ્યમ બાંધો. મિ. ગિરધારીને ફેલુદાનો ખરો પરિચય થતાં તો એ ખૂબ જ ઉત્તેજિત થઇ ગયેલા. કહે, 'ધેર ઇઝ નો ટ્રબલ હીઅર, આઇ હોપ!'

'મુસીબત તો ગમે ત્યાં થઇ શકે, મિ. ગિરધારી.' ફેલુદાએ કહ્યું, 'પણ અમે તો એક બીજા કારણસર અહીં આવ્યા છીએ. તમારે અહીં ભવાની ઉપાધ્યાય નામના એક સજ્જન...'

'ઉપાધ્યાય તો અહીં નથી.' મિ. ભાર્ગવ વચ્ચે જ બોલી ઊઠયા, 'હું તો એમના વિષે એક લેખ તૈયાર કરવા અહીં આવ્યો છું. હરદ્વાર ગયો તો સાંભળ્યું કે તેઓ રૂદ્રપ્રયાગ ગયા છે. અહીં આવી સાંભળ્યું કે તેઓ કદાચ કેદારનાથ ગયા છે. હવે કાલે સવારે એમને શોધવા કેદારનાથ જઉં છું. હી ઇઝ એ મોસ્ટ ઇન્ટરેસ્ટિંગ કૅરેક્ટર, મિ. મિત્તર.'

'મેં તો જો કે એક પ્રખર વૈદ્યરાજ તરીકે એમની ખ્યાતિ સાંભળી છે. કહે છે કે ભલભલી અસાધ્ય બિમારી દૂર કરી શકે છે.' પછી લાલમોહનબાબુ તરફ ઇશારો કરી ફેલુદાએ ધીમેથી ઉમેર્યું, 'અમારા આ મિત્રને ક્યારેક ક્યારેક મગજની અસ્થિરતા જેવું થઇ જાય છે, એ વખતે એ ગમેતેમ બોલવા માંડે છે. ક્વચિત થોડું વાયોલન્સ પણ વરતાય. એટલે એકવાર એમને બતાવી જોવાનો અમારો વિચાર છે. કલકત્તાના એલોપાથ કે હોમિયોપાથ દાક્તરોની દવાથી ખાસ કંઇ ફેર દેખાયો નથી.'

આ સાંભળી લાલમોહનબાબુએ એ જ વખતે ચહેરા પર જરાક હિંસ્ર ભાવ લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે એમનો ચહેરો અમારી પાસે જે એક નેપાળી માસ્ક છે તેના જેવો દેખાયો.

'તો તો પછી તમારેય કેદાર ગયા વિના છૂટકો નથી.' મિ. ભાર્ગવ બોલ્યા, 'હું બદરીનાથ જઇ આવ્યો, પણ ત્યાં મને એમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સાંભળ્યું છે કે તેઓ સંન્યાસી થઇ ગયા છે, એટલે તો એમણે પોતાનું નામ પણ બદલી નાખ્યું છે.'

એ જ વખતે રેસ્ટ-હાઉસના ગેટ બહાર એક અમેરિકન ગાડી આવીને ઊભી. એમાંથી ઊતરીને ત્રણ સજ્જનો અમારી તરફ આવવા લાગ્યા. એમાંની જે મુખ્ય વ્યક્તિ લાગતી હતી તેને ઓળખતાં વાર ન લાગી. કારણ એમની જ રંગીન છબિ ફેલુદા પાસે છે. એ હતા રૂપનારાણગઢના નાના કુંવર અને બિલીઅર્ડ ચેમ્પીઅન પવનદેવસિંહ. બીજા બે જણ એમના 'ચમચા' જ હશે એમ સહેજે સમજાઇ ગયું.

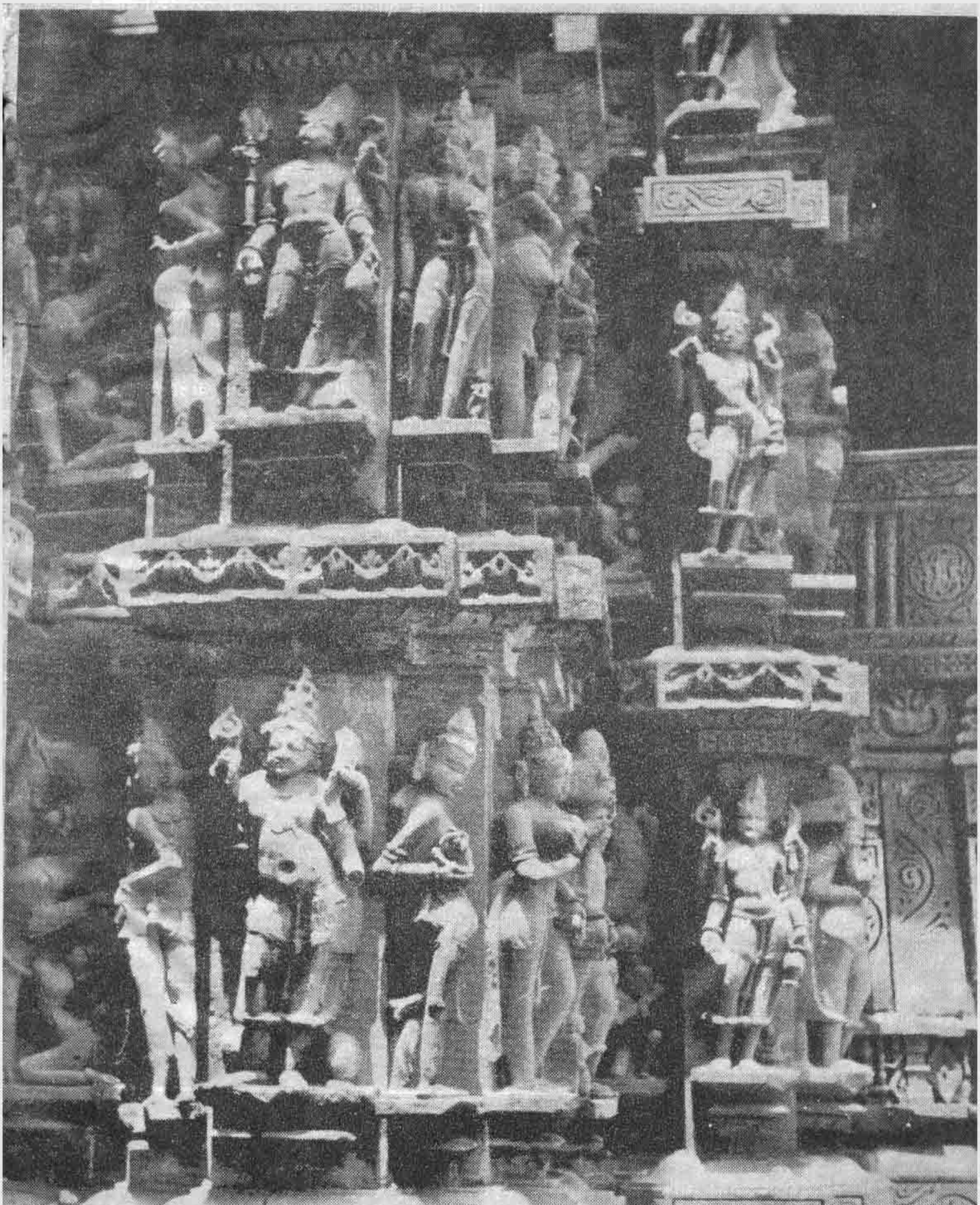
રેસ્ટહાઉસના બારામદામાં અમે પાંચ જણ ચા પીતા હતા. તેમાં આ બીજા ત્રણ ઉમેરાયા. નેતરની ખુરશી પર બેસતાં પવનદેવ બોલ્યાં 'નો લક ! અમે લોકો બદરીનાથથી આવીએ છીએ. ઉપાધ્યાય ત્યાં નથી.'

અને પછી વાતચીત આગળ ચાલી. પવનદેવના આગમનનું કારણ જાણતાં મિ. ગિરધારી બોલી ઉઠયા, 'કમાલ છે ! અહીં જે કોઇ આવ્યા છે એ બધા જ ઉપાધ્યાયને શોધે છે. આપને એમની ફિલ્મ ઉતારવી છે, આ મિ. ભાર્ગવને એમનો ઇન્ટરવ્યૂ છપાવવો છે, અને મિ. મિત્તર એમના આ મિત્રની સારવાર કરાવવા આવ્યા છે.'

(ચાલુ)

નવે.ડિસે. ૧૯૮૫ ● **સાંકળિયું** ● સળંગ અંક ૭૪૩-૭૪૪

'કુમાર' કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી મુદ્રક અને પ્રકાશક:
અશોકભાઇ બચુભાઇ રાવત
પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
(ફોન : ૩૪૩૭૪૫)
વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૪૦-૦૦; પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ અથવા ૮ પાઉન્ડ અથવા ૧૦ ડૉલર. છૂટક નકલ: રૂ. ૪-૦૦

ખજુરાહોનું શિલ્પસૌંદર્ય

ફોટો : ઇ. એસ. મહાલિંગમ